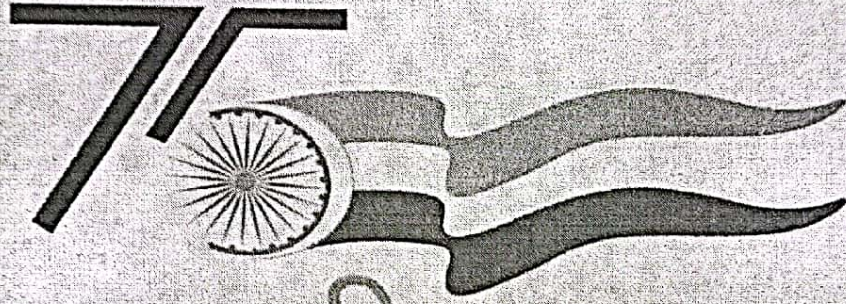

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : १० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक १०

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १० – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १०

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम
- डॉ. बळवंत टी. दाभाडे
- डॉ. मनोहर आर. कोंडागुर्ले

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिन्ने, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. २१ व्या शतकातील बौद्धांचे सांस्कृतिक परिवर्तन : विशेष संदर्भ दक्षिण कोकण
- डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम ----- ९
२. २१ व्या शतकातील कविता : एक अभ्यास
- डॉ. बळवंत तुकाराम दाभाडे ----- १४
३. 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' मधून घेणारे एकविसाव्या शतकातील शेतीचे प्रश्न
- डॉ. विकास शंकर पाटील ----- २०
४. भारतातील नक्षलवादी चळवळीची समस्या : एक अभ्यास
- डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील ----- २३
५. कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी साखर उद्योग : ग्रामीण विकास आणि समस्या
- कु.वनिता देवगोंडा पाटील ----- २७
६. २१ व्या शतकातील पर्यटन - Tourism
- डॉ. सौ. अरुणा रविंद्र वाघोले ----- ३२
७. २१ व्या शतकातील आदिवासींची राजकीय स्थिती
- डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे-गणवीर ----- ३८
८. २१ व्या शतकामध्ये गीताचार्य तुकारामदादा यांनी राबविलेली गावगणराज्य चळवळ :
एक ऐतिहासिक अध्ययन
- प्रिती पारस ठिकरे, डॉ. नंदकिशोर पी. मने ----- ४३
९. भारतीय ग्रंथालये : एक ऐतिहासिक आढावा
- सौ. जिरगे आशा चंद्रशोक ----- ४७
१०. माहिती तंत्रज्ञानाचे बदलते स्वरूप आणि २१ शतकातील आधुनिक ग्रंथालये
- डॉ. शशिकांत वसंतराव वानखडे ----- ५१
११. शाश्वत आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आजच्या काळात ऐतिहासिक पर्यटन स्थळांचे महत्त्व
- डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव ----- ५५
१२. २१ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील वाढते शहरीकरण : एक अभ्यास
- प्रा.डॉ. देविदास विक्रम हारगिले ----- ६०
१३. महिला सक्षमीकरणात महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे योगदान - एक अध्ययन
- मंगला दुर्गादास बनसोड, डॉ. उषा खंडाळे ----- ६५
१४. बदलत्या शिक्षण प्रवाहात ग्रामीण भागातील शालेय बालकांच्या बौद्धिक क्षमतेचे अध्ययन
- सौ. मेघा मोहन रतकंठीवार, डॉ. माधुरी नामदेव कोकोडे ----- ७१

१५. २१ व्या शतकातील बदलती अर्थव्यवस्था
- प्रा.सौ.ज्योती दगा जाधव ----- ७६
१६. २१ व्या शतकातील स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या बहुजन समाजाच्या उत्थानात
बॅरि. राजाभाऊ खोब्रागडे यांचे शैक्षणिक योगदान
- श्री. जयंतकुमार हिरामन रामटेके, प्रा. डॉ. रूपेश एम. मेश्राम ----- ८४
१७. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- कु. कुंभार प्रियांका राजेंद्र ----- ८९
१८. एकविसाव्या शतकातील पत्रकारिता
- प्रा. संतोष लक्ष्मण राणे ----- ९३
१९. २१ व्या शतकातील अत्याधुनिक शेती तंत्राचा अभ्यास
- प्रा. डॉ. मधूकर बाबूराव अनंतकवळस ----- ९९
२०. २१ व्या शतकातील स्त्री समस्यांचे प्रतिबिंब
- डॉ.स्निग्धा कांबळे ----- १०३
२१. वाजपेयी ते मोदींच्या काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण
- प्रा. कविता हरिश्चंद्र मांजे, प्रा. डॉ. स्वप्ना हेमंत समेळ ----- १०७
२२. राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषी धोरण : २१ व्या शतकाच्या संदर्भाने
- भाग्यवंत हिरामण लोणारे, डॉ. रूपेश एम. मेश्राम ----- १११
२३. २१ व्या शतकातील पर्यटन धोरणे
- प्रा. जया यशवंत बाविस्कर, डॉ. दिलीप तुकाराम कदम ----- ११५
२४. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- डॉ. उज्वला यशवंत सामंत ----- १२०
२५. २१ व्या शतकातील ग्रंथालये: आव्हाने आणि फायदे
- सौ. मनीषा गोपाळ सावंत, डॉ.विद्या शरद मोदी, श्री. मंगेश प्रकाश चापडे ----- १२४
२६. २१ व्या शतकातील आंध आदिवासींच्या दंडार लोकनाट्याचे स्वरूप
- डॉ. भीमराव खं. वानोळे ----- १२९
२७. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण
- प्रा.सौ.ज्योती दगा जाधव ----- १३३
२८. २१व्या शतकातील पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून माणदेशातील ऐतिहासिक बाणूरगड किल्ल्याचा अभ्यास
- प्रा. सतिश सावता फुले ----- १४१
२९. एकविसाव्या शतकातील भारतीय परराष्ट्र धोरण
- डॉ. निलिमा राजाराम मिरजकर ----- १४५

३०. २१ व्या शतकातील पर्यटन आणि महाराष्ट्रातील दुर्ग संवर्धनाचं महत्त्व
- प्रांजली आत्मलिंग शहाणे ----- १५०
३१. स्वातंत्र्योत्तर भारताचे परराष्ट्र धोरण व त्यावरील प्रभाव
- डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी ----- १५४
३२. २१ व्या शतकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल
- शुभम विठ्ठल खराटे, प्रा. डॉ. प्रसन्नजीत रा.गवई ----- १५८
३३. २१व्या शतकातील वाढते शहरीकरण: एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. कैलाश फुलमाळी ----- १६३
३४. कोरोना लॉकडाऊन नंतर २१व्या शतकातील कृषी क्षेत्रातील संधी
- डॉ. बी. डी. इंगवले ----- १६६
३५. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण
- शिंगे विकास मलकारी ----- १७०
३६. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- प्रा. डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षिरसागर ----- १७५
३७. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण - एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
- डॉ. संतोष पंढरीनाथ मेंढेकर ----- १७८
३८. २१ व्या शतकातील बाल कुपोषण व बाल कुपोषण निर्मूलन शासकीय योजना :एक द्रष्टीक्षेप
- सुदेवाड एस.व्ही., श्याम एस.खंडारे ----- १८२
३९. वाढत्या शहरीकरणाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम
- प्रा.डॉ. महेंद्र केरबा गजधाने ----- १८६
४०. २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने
- डॉ.लोकेशकुमार एच. नंदेश्वर ----- १८९
४१. २१ व्या शतकातील पत्रकारीता : लोकशाही मूल्ये
- डॉ. विशाखा संजय कांबळे----- १९३
४२. २१ व्या शतकात महिला सक्षमीकरणात डिजिटल आर्थिक व्यवहाराचा सहभाग
- सौ. श्वेता शिरीष गुंडावार, डॉ. उषा खंडाळे ----- १९७
४३. २१ व्या शतकातील वाढते शहरीकरण
- डॉ. वसंत नानाराव पतंगे ----- २००
४४. २१ व्या शतकातील पर्यटनविषयक धोरण आणि आव्हाने
- गायकवाड प्रतिभा शिवाजी, प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय ----- २०४

४५. अनुसूचित जातीतील शेतक-यांच्या समस्या व करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचा आढावा
- श्री. अशिष अशोक इरमल, डॉ. राजेंद्र य.शिंदे -----२०८
४६. २१ व्या शतकातील भारतीय शिक्षणप्रणालीतील नवे प्रवाह आणि आव्हाने
- प्रियांका मधुकर गुंजाळ, डॉ. किशोर गिरीश नवले -----२१४
४७. २१ व्या शतकाच्या विशेष संदर्भात भारतीय रिपब्लिकन पक्षाचे चंद्रपूर जिल्ह्यातील सामाजिक कार्यांचा आढावा
- शुभम जयदास सांगोडे, डॉ. दिवाकर एन. कामडी -----२२०
४८. मानसिक आरोग्य: एकविसाव्या शतकातील एक सामाजिक समस्या
- प्रा.डॉ.आर.एस.पवार -----२२४
४९. सौर ऊर्जा : नैसर्गिक संसाधनावरील एक शाश्वत पर्याय
- सुभाष ज्ञानेश्वरराव गोटफोडे, प्रा. डॉ. किशोर वि. साबळे -----२२८
५०. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप आणि अहिल्याबाई होळकर यांच्या सामाजिक कार्यांचा प्रभाव
- उज्वला वाल्मीक नगराळे, डॉ. प्रमोद नानाजी घ्यार -----२३४
५१. मंगळवेढ्याचा पर्यटनविषयक दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास
- प्रा. डॉ. रविराज नामदेव कांबळे -----२३७
५२. समृद्ध ग्रामीण विकासाचा नवा मार्ग "कृषी पर्यटन"
- प्रा.प्रियांका विनायक पाटील -----२४१
५३. एकविसाव्या शतकातील जातीनिर्मूलन आणि आजचे राजकारण
- जोत्सना लिलाधरजी गजभिये, डॉ. विशाखा संजय कांबळे -----२४४
५४. एकविसाव्या शतकातील समाजापुढील आव्हाने
- कोमल प्रकाशराव बरके, डॉ.विशाखा संजय कांबळे -----२४८
५५. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- डॉ.नरेंद्र इश्वर घरत, डॉ.रायन महाजन -----२५३
५६. २१ व्या शतकातील परराष्ट्रीय धोरण
- प्रा. मनेश पुरुषोत्तम पारखी, प्रा. डॉ. रेखा मनोहर बडोदेकर -----२५७
५७. २१व्या शतकात भारतातील सत्यशोधक चळवळीचे साहित्य
- प्रा. डॉ. लखपती वा. गायकवाड -----२५९
५८. २१ व्या शतकातील मराठी महानगरीय कथा
- प्रा. सुनिता प्र. रंगारी -----२६२

५९. २१ व्या शतकातील भारतीय साहित्यातील - दलित साहित्याची चळवळ
- डॉ. भूषण प्रदीपराव देशमुख -----२६६
६०. २१ व्या शतकातील वैदर्भीय संस्कृत कथा साहित्य एक अध्ययन
- कु.जया सुनिल मुंघाटे, कु. दिव्यानी अनमोलवर -----२७०
६१. महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनात महिला स्वयंसहायता बचत गटाची भूमिका
- प्रा. सारंगा किसन गेडाम, डॉ. अशोक ना. सालोटकर -----२७५
६२. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- श्री.कळंबे सुभाष भगाजी जयपुरकर -----२७९
६३. जाती व्यवस्था निर्मूलन : एक अभ्यास
- प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम -----२८३
६४. एकविसावे शतक श्रमसंस्कृती व मराठी साहित्य
- डॉ. बाळासो आण्णा सुतार -----२८६
६५. एकविसाव्या शतकातील मराठी कविता : विशेष संदर्भ कथाशीस एक अवलोकन
- डॉ. सुवर्णा खोडदे -----२९२
६६. एकविसाव्या शतकाच्या परिप्रेक्ष्यातून कविता महाजन यांचा ग्राफिटी वॉल एक आकलन
- डॉ. शारदा कदम -----२९५
६७. स्त्री सक्षमीकरणाची प्रक्रिया क्रांती सन्मुख बनविणारा उन्नातीदूत : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
- डॉ. तृप्ती शिवाजीराव थोरात -----२९८
६८. २१ व्या शतकापर्यंत वेद, उपनिषद, गीता आणि भारतीय नास्तिक तत्वज्ञानाचे सामान्य स्वरूप
- डॉ. अतुल म. महाजन -----३०१
६९. भारतीय स्वातंत्र्यानंतरचे जात वास्तव
- डॉ. धीरजकुमार नजान -----३०५
७०. २१ व्या शतकातील स्त्री लेखिकांचे आत्मचरित्र साहित्यातील योगदान
- प्रा.डॉ. हिरालाल सोमा पाटील -----३०८
७१. संसदीय निवडणूक प्रक्रियेतील महिलांचा राजकीय सहभाग व त्यापुढील अडथळे
- प्रा. डॉ. संजय अंकुश काळे -----३१२
७२. डॉ. आंबेडकरांचे भारतीय समाजातील योगदान
- डॉ. राजश्री जगन्नाथ जावळे -----३१६

७३. वसंतराव नाईक - बंजारा समाजातील समाज सुधारक
- अरुण तुळशीराम हागे ----- ३१९
७४. २१ वीं सदी में संत कबीर की प्रासंगिकता
- डॉ. संतोष रायबोले ----- ३२३
७५. इक्कीसवीं शताब्दी में महाराष्ट्र कामठी के बौद्ध पर्यटन स्थल
- प्रा.सरला घनश्याम पानतावने ----- ३२७
७६. २१ वी सदीके शाश्वत पर्यावरणीय विकास में स्वस्थ मृदा का भौगोलिक अध्ययन
- डॉ. संदीप रूपरावजी मसराम ----- ३३०
७७. २१ वी सदी की नवीन बैंकिंग प्रणाली का विवेचन
- डॉ. हर्षना रा. सोनकुसरे ----- ३३३
७८. इक्कीसवीं सदी की हिन्दी कविता ('काव्य-क्रांति' काव्य संग्रह की कविताओं के विशेष संदर्भ में)
- प्रोफे. संजय जाधव ----- ३३७
७९. २१ वी सदी की बदलती शिक्षा नीति
- वाघमोड़े सुनिल पंडित ----- ३४१
८०. २१ वी सदी के परिप्रेक्ष्य में मीडिया की प्रतिबद्धता
- डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले ----- ३४६
८१. २१ वी सदी के हिंदी आँचलिक उपन्यास : बदलते संदर्भ
- लैफ्टनंट डॉ. रविंद्र पाटील ----- ३५०

२१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप

डॉ. नरेंद्र इश्वर घरत
मराठी विभाग प्रमुख,
श्री बिंझाणी नगर महविद्यालय, नागपूर
Mob. 9881920628

डॉ. रायन महाजन
राज्याशास्त्र विभाग,
श्री बिंझाणी नगर महविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :

'महिला सक्षमीकरण' हा शब्द जवळपास दशकभरापासून वापरला जात आहे, परंतु गेल्या पाच-सात वर्षांपासून तो काही विशेष प्रचलित आहे. या संदर्भात भारताकडे बघितले तर असे दिसून येते की, स्वातंत्र्यानंतर ममहिला कल्याणफ ही संज्ञा पहिल्या तीन दशकांपासून सरकारी कार्यक्रम आणि योजनांमध्ये सर्रास वापरली जात आहे. ८० च्या दशकात ममहिला विकासफ हा शब्दप्रयोग त्याच्या जागी अधिक प्रचलित झाला, नंतर ९० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात मन्त्री समानतेवरफ किंवा त्यांना समान अधिकार देण्यावर भर देण्यात आला. ९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि विशेषतः आपण २१ व्या शतकात प्रवेश केल्यावर, महिला सक्षमीकरणाचा आवाज सर्वत्र जोरात उमटू लागला, जेव्हा आपण त्यातील शब्दांचा शब्दशः अर्थ विचारात घेतला तेव्हा ही गोष्ट अधिक स्पष्ट होते. सशक्तीकरणामध्येच नैसर्गिकरित्या अधिकार आणि शक्तींचा समावेश होतो असे दिसते, तर स्वतःमध्ये व्यापक अर्थ समाविष्ट असतो. सशक्तीकरण ही एक मानसिक अवस्था आहे जी काही आंतरिक कौशल्ये आणि शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय इत्यादी परिस्थितींवर आधारित असते, ज्यासाठी आवश्यक कायदे, संरक्षणात्मक तरतुदी आणि समाजात चांगुलपणा दिलेला असतो. त्याच्या अंमलबजावणीसाठी सक्षम प्रशासकीय यंत्रणा असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

देशात, जगात आणि समाजात झपाट्याने होत असलेल्या बदलानुसार लोकांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन, मानसिकता आणि विचारसरणी बदलत नाही. आजही आपण त्याच जुन्या विचारसरणी आणि परंपरेबद्दल बोलतो, जे मूलतत्त्ववादी आणि समाजातील तथाकथित कंत्राटदार महिलांवर आपले शब्द लादण्याचा प्रयत्न करत आहेत. खरे तर, समाजातील विविध घटक, व्यवसाय आणि आर्थिक स्तरातील स्त्री-पुरुष दोगांच्या दृष्टीने महिला सक्षमीकरणाचे वेगवेगळे अर्थ आणि दृष्टीकोन आहेत. एकीकडे स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन व्हायचे असते, तर दुसरीकडे पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळवायचे असते.

राष्ट्र उभारणीत महिला सक्षमीकरणाची भूमिका :

आपल्या देशातील लोकसंख्येपैकी जवळपास निम्मी महिला आहेत. त्यामुळे राष्ट्राच्या विकासाच्या या महान कार्यात महिलांची भूमिका आणि योगदान पूर्णपणे आणि योग्य दृष्टीकोनातून ठेवूनच राष्ट्र उभारणीचे कार्य समजू शकते. महिला सक्षमीकरणाची चळवळ ही २० व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकातील एक महत्त्वाचा राजकीय आणि सामाजिक विकास आहे, जो संपूर्ण सभ्यतेतील सर्वसमावेशक बदलाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. खरं तर, राष्ट्र उभारणी ही एक जटिल प्रक्रिया आहे जी पद्धतशीरपणे तयार केलेल्या विकास धोरणांच्या रूपात राजकीय इच्छाशक्तीची रूपरेषा दर्शवते. जेणेकरून प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या पूर्ण क्षमतेचा वापर करून आपली कार्यक्षमता वाढवता येईल, यासाठी आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक पायाभूत सुविधा असणे अत्यंत आवश्यक आहे. लोकांचे जीवनमान आणि कल्याण सुधारून मानवी विकासाचे मूलभूत उद्दिष्ट हे आपल्या राष्ट्र निर्माण प्रक्रियेचा एक आवश्यक भाग आहे.

सद्यस्थितीत महिला सक्षमीकरणाची गरज केवळ समाज, कुटुंबेच नव्हे, तर सरकारलाही जाणवू लागली आहे. आपल्या स्वतंत्र देशाच्या संविधानाने नागरिकांमध्ये स्त्री-पुरुष असा भेदभाव केला नाही, तर समान संधी दिल्या. महिलांनाही मतदानाचा अधिकार देण्यात आला, हे एक क्रांतिकारी पाऊल होते. अमेरिका आणि युरोपातील विविध देशांमध्ये लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित झाल्यानंतर अनेक दशकांनंतर महिलांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला, हे येथे नमूद करणे उचित आहे. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या स्तरावर महिला आणि मुलींसाठी कल्याणकारी योजना आणि मोफत शिक्षण, सायकल, अतिरिक्त पोषण, संस्थात्मक वितरण आणि बचत गटांना प्रोत्साहन, शिष्यवृत्ती आणि ध्यावसायिक प्रशिक्षण इ. शैक्षणिक, आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविण्यासाठी विविध कामे केली जात असून, त्याचे सकारात्मक परिणामही दिसून येत आहेत. उदाहरणार्थ, काही राज्यांमध्ये झालेल्या पंचायत निवडणुका, ज्यामध्ये ५० टक्के पदे महिलांसाठी राखीव आहेत, या महिला सक्षमीकरणाच्या

दिशेने एक ठोस उपक्रम असल्याचे सिद्ध झाले आहे. असे असूनही, महिलांच्या सर्वांगीण सक्षमीकरणासाठी अजूनही खूप प्रयत्नांची गरज आहे.

महिला सक्षमीकरणाचा मुद्दा जागतिक समुदायासमोर एक मोठे आव्हान आहे. आज लिंगप्रश्न केवळ राजकारण आणि सार्वजनिक जीवनात मानवतेच्या समावेशासाठी आहे. हे केवळ महत्त्वाचे नाही तर जगात आपली मानवी ओळख पुन्हा परिभाषित करण्याचा हा एक मार्ग आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या सैद्धांतिक प्रवचनाचे मुख्य उद्दिष्ट महिलांना घडवणे हे आहे. गौण सामाजिक रचना ओळखणे आणि त्याची संकल्पना करणे. महिला सशक्तीकरण महिला अत्याचार आणि महिलांचे विविध पैलू समजून घेण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. एक गतिमान आणि सतत बदलणारी विचारधारा जी घटकाच्या प्रतिपादनाला निर्णायक मानते त्याला वैयक्तिक, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक पैलू आहेत. सुमारे दोनशे वर्षे लांब राजकीय संघर्षानंतर स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या समर्थकांनी स्त्री जन्माला येत नाही हे ओळखले. महिला विकासासाठी विकास आणि सक्षमीकरण हे सर्वात महत्त्वाचे पैलू आहे. कारण ते सर्वांगीण विकासाची गती ठरवते. विकासासाठी महिला सक्षमीकरणाशिवाय दुसरा कोणताही मार्ग प्रभावी नाही. भूमिका पारंपारिक असो वा अतिशय आधुनिक महिलांना साध्य करता आलेले नाही असे काही नाही. एक आई म्हणून आणि अनंत काळापासून जगाचे भविष्य नागरिकांना जन्म देण्याचे आणि वाढवण्याचे काम ती सुंदरपणे करत आहे. बहिणी, मुली आणि पत्नी म्हणून त्यांनी पुरुषांना अनेक प्रकारे साथ दिली आहे. अलीकडच्या काळात त्यांनी अडथळे पार करून अनेक साहसेही केली आहेत. परंतु स्त्रियांसाठी नेहमीच परिस्थिती सकारात्मक नव्हते. पूर्वी स्त्रीला पुरुषाशिवाय काहीच समजले जात नव्हते, ती फक्त एक मुलगी होती, पत्नी किंवा आई असू शकते, ती सार्वजनिक जीवनात नेतृत्व करू शकत नाही, तिच्या आयुष्यात नेहमीच ममाणसाचीफ(वडील, मुलगा किंवा नवरा) सावली असते. निर्णय घेण्यात त्यांची भूमिका नव्हती. हा दृष्टिकोन पाश्चिमात्य समाजातही होता.

भारतातील महिला सक्षमीकरणाची मूलभूत तथ्ये :

महिला कल्याण कार्यासाठी संस्थात्मक आराखडा आणि घटनात्मक संरक्षण प्रदान करण्यासाठी भारतात अनेक पावले उचलली गेली आहेत. महिलांचा विकास हा स्वातंत्र्यापासून भारतीय नियोजन व्यवस्थेचा मुख्य विषय आहे. गेल्या २० अनेक धोरणात्मक बदल झाले आहेत. च्या दशकात कल्याण ही संकल्पना महत्त्वाची असताना ८० च्या दशकात विकासावर भर दिला गेला. १९७० पासून महिला सक्षमीकरणावर भर

दिला जात आहे. असे प्रयत्न होत आहेत, निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग असावा आणि त्यांचा सहभागही धोरणनिर्मितीच्या पातळीवर असायला हवा.

मर्यादित अर्थाने सामूहिक कृतीतूनच स्त्रियांमध्ये शक्तीचा संचार होतो. यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. आणि अशा दडपशाहीचा प्रतिकार केल्याने त्यांची क्षमता आणि इच्छा देखील वाढते. परंतु व्यापक अर्थाने सामूहिक कृती हे सक्षमीकरणाचे साधन आहे. याद्वारे स्त्री-पुरुष असमानतेला आव्हान देण्याबरोबरच ती संपवण्याचाही प्रयत्न केला जात आहे. विचारस्वातंत्र्य, धर्म, श्रद्धा आणि विवेक यासह स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी केलेले प्रयत्न स्त्रियांच्या तसेच पुरुषांच्या वैयक्तिक आणि सामूहिकपणे नैतिक, आध्यात्मिक आणि बौद्धिक गरजा पूर्ण करतात. यामुळे समाजात त्यांची पूर्ण क्षमता वापरण्याची शक्यता सुनिश्चित होते आणि त्यांच्या आकांक्षेनुसार त्यांच्या जीवनाला आकार देण्याची निश्चित हमी देखील मिळते.

खरं तर, महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये महिलांची स्वतःला संघटित करण्याची क्षमता वाढते आणि मजबूत होते. ते लिंग, सामाजिक-आर्थिक स्थिती आणि कुटुंब आणि समाजातील भूमिकेवर आधारित परिभाषित संबंधाना मागे टाकून आत्मनिर्भरता विकसित करतात.

महिला अधिकारांचे उल्लंघन :

महिलांच्या हक्कांची स्थिती चिंताजनक आहे आणि सर्वत्र असमानता आणि भेदभाव सामान्य झाला आहे. प्रगती मंदावली आहे आणि काही प्रकरणांमध्ये ती उलटी झाली आहे. महिलांवरील हिंसाचार व्यापक आहे, तीनपैकी एका महिलेला त्यांच्या आयुष्यात कोणत्या ना कोणत्या प्रकारच्या हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो. बलात्कार आणि कौटुंबिक हिंसाचाराच्या प्रकरणांमध्ये कायदेशीर संरक्षण कमी केले जात आहे आणि अजूनही ३४ देश आहेत जेथे वैवाहिक बलात्कार कायदेशीर आहे यावर संयुक्त राष्ट्र प्रमुखांनी संताप व्यक्त केला.

महिलांचे लैंगिक आणि पुनरुत्पादक अधिकारही धोक्यात आहेत आणि महिला नेत्यांना आणि सार्वजनिक व्यक्तींना शोषण, धमक्या आणि अत्याचाराला सामोरे जावे लागते. सरकारांपासून ते कॉर्पोरेट बोर्ड आणि पुरस्कार समारंभांपर्यंत, महिलांना सर्वोच्च स्थानांपासून दूर ठेवले जाते. शांतता चर्चेत महिलांचा समावेश करण्याच्या ठरावानंतर २० वर्षांनंतरही महिला प्रक्रियेपासून दूर आहेत. डिजिटल युगामुळे या असमानता आणखी वाढू शकतात.

संयुक्त राष्ट्रांच्या महासचिवांनी सावध केले की विद्यमान अर्थव्यवस्था, राजकीय व्यवस्था आणि कॉर्पोरेशन अजूनही पितृसत्ताक समाज आणि पुरुषप्रधान सत्ता प्रणालींच्या

प्रभावाखाली आहेत. हॉलीवूडमधील प्रसिद्धी देखील महिलांना पुरुषांकडून शारीरिक, भावनिक आणि व्यावसायिक शक्ती वापरण्यापासून रोखत नाही, ज्यांनी धैर्याने आवाज उठवला आणि लढा दिला त्या सर्वांना मी सलाम करतो. जगाच्या अर्ध्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या विद्यमान संस्था आणि व्यवस्थांमध्ये असमानतेचा लपलेला थर आहे, यामुळे अचूक आकडेवारीचा अभाव आहे, महिला आणि त्यांचे अनुभव मोजले जात नाहीत, अशी खंत त्यांनी व्यक्त केली.

आर्थिक सक्षमीकरणासाठी नवीन योजनांची घोषणा :

महिला सक्षमीकरणाच्या वर्षात सरकारने महिलांना आर्थिक बळ देण्यासाठी नवीन विकास आणि कल्याणकारी योजना जाहीर केल्या आहेत, त्यासाठी त्यांना विशेष योजना राबविल्या आहेत आणि त्यासाठी नवीन मॉडेल चरखा योजना (१९८७), नौराद प्रशिक्षण योजना (१९८९) महिला समख्या योजना (१९८९) माता आणि बाल आरोग्य कार्यक्रम (१९९२) राष्ट्रीय महिला निधीची मुख्य क्रेडिट योजना (१९९३) क्रेडिट प्रोत्साहन योजना (१९९३) आणि विपणन वित्त योजना (१९९३) राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना (१९९७) व्यतिरिक्त योजना (१९९५) ग्रामीण महिला विकास प्रकल्प (१९९६) राज राजनेश्वरी विमा योजना (१९९७) स्वास्थ्य सखी योजना (१९९७) द्रामुआ योजना (१९९७) इ. एकाच वेळी मोठ्या प्रमाणावर चालवण्याचे प्रयत्नही करण्यात आले. या वर्षी नव्याने सुरू करण्यात आलेल्या योजनांमध्ये किशोरी शक्ती योजना, महिला स्वयंसिद्ध योजना, महिला आरोग्य योजना, महिला उद्योजकांसाठी कर्ज योजना, स्वाशक्ती योजना इत्यादी ठळकपणे उल्लेखनीय आहेत. याशिवाय, आधीच कार्यरत असलेल्या बालिका समृद्धी योजनेत व्यापक सुधारणा करून ती अधिक व्यावहारिक करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

भारत सरकारने केलेले प्रयत्न :

देशातील महिलांच्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक विकासात समान सहभागाची संधी उपलब्ध करून देण्याच्या मुख्य उद्देशाने भारत सरकारने मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या सहकार्याने 'राष्ट्रीय महिला उत्थान धोरण २००१' जाहीर केले, त्यापैकी काही विचारात घेण्यासारखे आहे:

१. सध्याच्या कायद्यात सुधारणा करून, नवीन कायदे महिलांच्या गरजांनुसार संवेदनशील बनवून आणि घरगुती हिंसाचार किंवा वैयक्तिक आक्रमकता रोखण्यासाठी आणि गुन्हेगारांना योग्य शिक्षेची व्यवस्था केली जाईल.
२. विवाह, घटस्फोट, पालनपोषण आणि पालकत्व यांसारख्या वैयक्तिक कायद्यांमध्ये बदल हे महिलांवरील

भेदभाव संपवण्यासाठी सामुदायिक धार्मिक नेते आणि भागधारकांच्या पूर्ण सहभागाने आणि पुढाकाराने केले जातील.

३. महिलांना संपत्तीत पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार मिळावेत यासाठी कायद्यात बदल केले जातील.
४. सर्व निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग सुनिश्चित केला जाईल.
५. महिलांना मुख्य प्रवाहात आणणाऱ्या प्रणालींच्या प्रगतीचे वेळोवेळी मूल्यांकन करणे एक समन्वय आणि व्यवस्थापन प्रणाली तयार केली जाईल.
६. गरीब महिलांसाठी आर्थिक मदतीसाठी कार्यक्रम राबवले जातील. उत्पादनातील वापरासाठी आणि सामाजिक-आर्थिक विकासात उत्पादक आणि कामगार म्हणून महिलांच्या योगदानासाठी कर्ज सहाय्य ओळखले जाईल.
७. जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या नकारात्मक आणि सामाजिक व आर्थिक परिणामांविरुद्ध महिलांची क्षमता वाढविण्याबरोबरच त्यांना संपूर्ण संरक्षण देण्याची योजना आहे.
८. महिलांचा शैक्षणिक स्तर वाढवण्यासाठी आणि अनुकूल शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी विशेष नियम लागू केले जातील. महिलांचे आरोग्य, पोषण, मुलींचे बालविवाह आणि विवाह नोंदणी अनिवार्य करण्यात येणार आहे.
९. गावे आणि शहरांच्या गृहनिर्माण धोरणांमध्ये आणि योजनांमध्ये महिलांच्या दृष्टिकोनाचा समावेश केला जाईल.
१०. पर्यावरण संरक्षण आणि जीर्णोद्धार संबंधित कार्यक्रमांमध्ये महिलांचा समावेश केला जाईल.

शेवटी, असे म्हणता येईल की महिला सक्षमीकरण चळवळीत मूलभूत बदल झाला आहे. शतकानुशतके अत्याचारित महिलांची स्थिती अचानक सुधारणे शक्य नसले तरी, सरकारने केलेल्या प्रयत्नांचे काही फायदे मात्र राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एक राजकीय शक्ती म्हणून महिला निश्चितपणे उदयास येत आहेत, याची जाणीव होत आहे. होईल. प्रसिद्ध अर्थतज्ञ आणि नोबेल पारितोषिक विजेते प्रा. अर्मात्य सेन यांनी त्यांच्या 'India Economic Development and Social Opportunity' या पुस्तकात या संदर्भात म्हटले आहे की, महिला सक्षमीकरणाचा केवळ महिलांच्याच नव्हे, तर पुरुष आणि मुलांच्या जीवनावरही सकारात्मक परिणाम होईल. फायदा होईल. उदाहरणार्थ, स्त्रियांच्या शिक्षणामुळे मुले आणि मुली दोघांच्याही बालमृत्यूचे प्रमाण कमी होते याचा सबळ पुरावा आहे. किंबहुना,

केरळमधील सरासरी अंदाजे वयापेक्षा जास्त असल्याने, विशेषतः महिलांसाठी मध्यम शिक्षणाची शैक्षणिक उपलब्धी काय आहे हे जाणून घेण्याचे स्पष्ट कारण आहे. त्याचप्रमाणे, उत्तर भारतातील काही राज्यांमध्ये, कमी सरासरी अंदाजे वयाचे कारण म्हणजे महिला साक्षरतेचा अभाव. भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या कनिष्ठ दर्जांमुळे समाजातील सामान्य दुर्दशा प्रभावीपणे दूर करण्यात यश मिळत नाही. अशाप्रकारे, महिलांच्या माध्यमातून बालिका आणि प्रौढ महिला दोघांचेही आरोग्य सुनिश्चित केले जाऊ शकते. मात्र, प्रत्यक्ष मैदानावर परिस्थिती वेगळी आहे.

युनायटेड नेशन्स महिला दशकाच्या संदर्भात जुलै १९८० मध्ये कोपनहेगन येथे झालेल्या जागतिक परिषदेच्या अहवालानुसार, जगातील प्रौढ लोकसंख्येच्या ५० टक्के महिला आहेत. जगातील बहुतेक श्रमशक्तीमध्ये महिलांचा वाटा एक तृतीयांश इतका आहे. पण एकूण कामाच्या तासांचा विचार केला तर यापैकी दोन तृतीयांश महिला आहेत. तर जगाच्या एकूण उत्पन्नापैकी केवळ एक दशांश भाग त्यांना मिळतो. जगातील एकूण संपत्तीपैकी एक टक्क्यांपेक्षा कमी संपत्ती महिलांकडे आहे.

निष्कर्ष :

सरकारने खूप प्रयत्न केले असले, तरी त्याचे परिणाम येत्या काही वर्षांत दिसून येतील, हे परिणाम तेव्हाच अपेक्षित आहेत जेव्हा ही मोहीम नव्या उत्साहाने आणि बांधिलकीने राबवता येईल. या कालावधीत घेतलेले निर्णय आणि घेतलेली विशेष पावले यांचा वर्षानुवर्षे आढावा आणि मूल्यमापन केले जाते

आणि मार्गातील अडथळे आणि अडचणी सातत्याने प्राधान्याने सोडवल्या जात आहेत. नुसते नवे कायदे करून किंवा काही नवीन योजना जाहीर करून त्यांची कागदावर अंमलबजावणी करून काही फायदा होणार नाही, असा इशारा या दिशेने आपला पूर्वीचा अनुभव आहे. गरज आहे ती हे कायदे आणि घोषणा खऱ्या जमिनीवर आणण्याची जेणेकरून ते संबंधित लोक आणि वर्गापर्यंत पोहोचू शकतील. यासाठी त्यांना जास्तीत जास्त प्रमाणात शिक्षणाची उपलब्धता सुनिश्चित करावी लागेल जेणेकरून त्यांच्यापर्यंत जनजागृती व्हावी आणि ते स्वतः त्यांच्या हक्कांसाठी लढू शकतील. तरच खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरणाच्या दिशेने उचललेली पावले सार्थक म्हणता येतील.

संदर्भ सूची :

१. आर्य साधना, मेनन निवेदिता, लोकनीता जिनी, 'नरवाडी पॉलिटिक्स: कॉन्सिल्वट्स अँड इश्यूज', हिंदी माध्यम अंमलबजावणी संचालनालय, नवी दिल्ली, २००१.
२. योजना प्रकाशन विभाग माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, सप्टेंबर २०१६.
३. कोठारी रजनी, 'राजनीति की किताब', वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, २००२.
४. कुरुक्षेत्र, 'ग्रामीण महिला सशक्तिकरण' अंक १०, अगस्त २०१३.
५. नेशनल कमीशन ऑन सेल्फ इम्प्लायड वूमन, श्रमशक्ति रिपोर्ट, नई दिल्ली, १९८८.

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक १३

इतिहासकार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १३ - डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : १३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नादेडकर

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. The Impact of Social Media on Indian Politics - Dr.Adik.S.N -----	९
२. A Study of Latest Trends in the Indian Banking and Financial System - Dr. Tejpal Maruti Kamble -----	१४
३. Diet and Nutrition in Sports - Dr. Arak Vandana Damodhar -----	२४
४. Land use and land cover mapping of Aandhali dam study area using Geospatial Technologies - Mr. Soban S.R., Prof.Dr. Barakade A. J. -----	२७
५. An Assessment of Watershed Wise Ground Water Scenario in Drought Prone Area of Satara District - Dr. Gaikwad V. P., Mr. Gorad D. G. -----	३३
६. Modern Trends and Challenges in Social Science Research in India - Dr. Shajeer S., Dr. Hassan J., Dr. Manu T. -----	४१
७. A study of New Education System, Social welfare And Higher Education - Dr.Pandit Sambhaji Waghmare -----	४८
८. The Technical Importance of Paper, Ink, Shapes in Book Production - Dr. Rishi S. Gajbhiye -----	५४
९. Awards, Fellowships and Scholarships for Library and Information Science Professionals - Dr. Sapnarani Shrawan Ramteke -----	५७
१०. The Start of Second Green Revolution in India is The Need of the Hour - Dr. Vijaya Haridas Gaikwad -----	६१
११. Can Technology Replace The Teacher? - Mrs. Vaishali Digvijay Jadhav -----	६५
१२. Impact on Indian Economy Through Sustainable Development - Dr. Surekha Anil Tawandkar -----	७०
१३. Meta Cognitive Skills, Social and Emotional Maturity among Adolescence - Dr.Shinde Vijaykumar Balbhim -----	७६

१४.	Namasudras Movement in Bengal: A Historical Review	
	- Himansu Kumar Mandal -----	८३
१५.	The Study on Positive Impacts of Solar Energy in India	
	- Smt. Bagewadi Samira Jafar -----	८७
१६.	Don DeLillo's <i>Americana</i>: Exploring Roots of Violence in the American Culture	
	- Arvind N. Barde, Dr. Mohd. Aslam Mohd Swale Sheikh -----	९१
१७.	The Origin and the Development of the Modern Arabic Short Story	
	- Mr. Abdullah Ali Ali Alqudari, Dr. Santosh Chauthaiwale -----	९५
१८.	A Study on Knowledge Level of Pregnant Women about Anganwadi Services in Kerala	
	- Anjana G. Nair, Dr. Ajith P. S. -----	१०१
१९.	Role of Media In Women Empowerment	
	- Dr Jincy Joseph, Dr Thomas Joseph Parathara -----	१०५
२०.	Transgender Person: The Battle for Protection of Rights	
	- Ms. Jacintha Annaselvam Anandraj Nadar -----	१०९
२१.	A. C. Doyle's Detective Short Stories: Forms and Functions	
	- Dr. Panchappa Ramchandra Waghmare -----	११३
२२.	Trends of Industrialisation in Satara District: A Geographical Study	
	- Mr. D. C. Jadhav, Dr. R. S. Mane-Deshmukh, Dr. P. R. Vhatkar -----	११८
२३.	Role of Judiciary in Social Welfare- With special reference to Woman's Property Rights	
	- Dr. Pallavi Chauhan -----	१२८
२४.	Cinema: The Modern Genre of Literature	
	- Dr Sachin Dattatraya Bhandare -----	१३१
२५.	Female Anxiety and Trauma in Recent Literature	
	- Dr. Asma Salim Khan -----	१३५
२६.	Levels of Agricultural Efficiency and Productivity in Sangli District of Maharashtra	
	- Dr. Snehal Makarand Rajhans, Dr. Pravinchandra Dinkar Bhakare -----	१३८
२७.	Aspect of Unrealised Romance of The Protagonists in Durjoy Datta's Novels	
	- Mr. Suresh Tukaram Telvekar -----	१४८
२८.	Portrayal of Woman in <i>An Outsider</i> by Laxman Mane	
	- Dr. Jadhav Pradeep Vijay -----	१५२

२९. **Use of Social Media Tools in Academic Libraries**
- Mr. Amalendu Santra ----- १५६
३०. **One Party Dominance to Yuti Government in Maharashtra**
- Dr. Kamlakar N. Rakshase ----- १६०
३१. **Quantifying Land Use and Land Cover Changes in Netravali Wildlife Sanctuary: An Integrated Remote Sensing and GIS Approach**
- Sumata Suraj Naik Shetkar, F. M. Nadaf ----- १६३
३२. **Reflection of Humanism in Shri. Siddharmeshwar's Vachana Literature**
- Santosh Basavantrao Patil ----- १७३
३३. **A Study of Economic Empowerment of Women through Self-Help Groups in India**
- Dr. Dattatraya Shivaji Thorat ----- १७६
३४. **माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात शहर विकास प्रशासनातील नगराध्यक्षाची भूमिका**
- प्रा.डॉ.सिद्राम सलवदे, प्रा.विलासराव पांडुरंग लवटे ----- १८२
३५. **ऐतिहासिक पर्यटन आणि महाराष्ट्रातील निवडक गड-किल्ले**
- प्रांजली आत्मलिंग शहाणे, डॉ. तानाजी जनार्दन फुलारी ----- १८६
३६. **ग्रामीण जीवन कवीमनातील शेतकरी**
- प्रा. संजय रावसाहेब चव्हाण ----- १९१
३७. **छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे अष्टप्रधान मंडळ व प्रशासन व्यवस्था**
- डॉ. लोकेशकुमार ह. नदेश्वर ----- १९४
३८. **बँकिंग क्षेत्रामधील नवीन ट्रेन्ड: ग्रीन बँकिंग**
- प्रा. डॉ. के. पी. वाघमारे ----- १९८
३९. **संत वाङ्मय : प्रबोधनाची अक्षय्य परंपरा**
- प्रा. डॉ. विजय रुपराव राऊत ----- २०१
४०. **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक न्यायातील योगदान**
- प्रा. डॉ. दिलीप घोंगडे ----- २०४
४१. **छत्रपती शिवाजी महाराज : १७ व्या शतकातील प्रखर राजकीय स्वाभिमानी नेतृत्व**
- प्रा.डॉ.एम.जी.मोरे ----- २०९
४२. **ताराबाई मोडक**
- डॉ उर्मिला क्षीरसागर ----- २१२

४३. आर्थिक वृद्धी आणि शाश्वत आर्थिक विकास
- मोरेश्वर भिकाजी शेन्डे ----- २१५
४४. ग्रामीण जीवन कवी मनातील शेतकरी
- डॉ. संजय जनार्दन आगलावे ----- २१७
४५. नागपुरी बोली : एक भाषाशास्त्रीय अभ्यास
- डॉ. वैजयंती पेशवे ----- २२०
४६. भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींची जातपंचायत व स्त्रिया : एक अभ्यास
- सौ. अनुराधा प्रशांत पवार (गोरे) ----- २२४
४७. भारतीय शेती आणि शेतकऱ्यांची आजची स्थिती एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
- प्रा. डॉ. प्रशांत रा. देशमुख ----- २२८
४८. सोलापूर जिल्ह्याच्या शेती विकासात 'मागेल त्याला शेततळे' योजनेचे योगदान
- संतोष अर्जुन शिंदे, डॉ. सत्यम काकासाहेब सानप ----- २३२
४९. सर्वसमावेशक वृद्धीची आवश्यकता
- सहा. प्रा. कैलास सत्यवान शेलार, प्रा. (डॉ.) आदिनाथ मोरे ----- २३६
५०. औद्योगिक क्षेत्रातील प्रादेशिक असमतोलाचा अभ्यास - विशेष संदर्भ अहमदनगर जिल्हा
- डॉ. विशाल भाऊसाहेब पावसे, वैशाली दिनकर कानवडे ----- २४०
५१. महाराष्ट्रातील ऊसतोड कामगारांच्या समस्या
- डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे ----- २४४
५२. बोली भाषेचे संवर्धन : काळाची गरज
- डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे ----- २४८
५३. भारतातील नैसर्गिक आपत्ती : महापूर
- डॉ.अनिल विजय शितोळे, महेशकुमार विष्णू साळुंखे ----- २५०
५४. आधुनिक कालखंडातील इतिहास लेखनाची वैशिष्ट्ये
- प्रा. वटाणे कल्याण राजेंद्र ----- २५६
५५. कृषी योजनांची शेतकऱ्यांच्या विकासात भूमिका
- डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार ----- २५८
५६. कृषी विपणन आणि कृषी अर्थशास्त्राचे देशाच्या विकासातील योगदान
- डॉ मृणाल रविकांत चलीवकर ----- २६२
५७. राजकारणातील महिला आरक्षण आणि महाराष्ट्रातील महिलांचा राजकारणातील प्रत्यक्ष सहभाग
- प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब ----- २६६

५८. लोकहितवादींचे राष्ट्रवादविषयक विचार
- डॉ. अंबादास ओंकार बाकरे ----- २७१
५९. भारतातील बालकामगारांच्या समस्या व उपाय योजना
- प्रो. डॉ. आर. जी. रसाळ, प्रा. शैलेश संजय नळे ----- २७८
६०. 'बारोमास' शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे कटुसत्य मांडणारी कादंबरी
- डॉ. छोटू डी. पुरी ----- २८०
६१. राजकीय पत्रकारिते समोरील आव्हाने: दृष्टिक्षेप
- प्रा. लक्ष्मण मारोती घोटेकर ----- २८४
६२. भारतीय आरमाराचे जनक छत्रपती शिवाजी महाराज
- लेफ्ट. डॉ. पावडे खोब्राजी वामनराव ----- २८९
६३. भारतातील स्त्रीवादी चळवळीची वर्तमान परिस्थिती
- प्रा. डॉ. मंगला कडवे ----- २९२
६४. साहित्यातून दिसणारे कृषिजीवन (शिवराम कारंत यांच्या 'अशी धरतीची माया' या कादंबरीच्या अनुषंगाने)
- प्रा. डॉ. शर्मिला घाटगे ----- २९५
६५. कान्होजी आंग्रे व सिद्दीच्या इ.स. १७१५ च्या तहात बाळाजी विश्वनाथाची भूमिका
- प्रा. डॉ. सुरेश. स. माळशिखरे, श्री. विजय सुखदेवराव निमजे ----- २९८
६६. भंडारा जिल्ह्यातील कोसा उदयोगधंद्यातील शेतकरी वर्गाच्या उभारणी व
विकासात शासकीय योजनांची भूमिका
- डॉ. गोकुला भालेराव, डॉ. माधुरी खोब्रागडे ----- ३००
६७. मानवी हस्तक्षेपामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा होणारा न्हास (जमीन, हवा व पाणी)
- डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड ----- ३०८
६८. भारतीय समाजसुधारक म. जोतीराव फुले
- प्रा. डॉ. कांबळे शिवाजी ईरबा ----- ३११
६९. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील हेरवाडच्या स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान : स्थानिक इतिहासाच्या
परिप्रेक्ष्यातून केलेला एक चिकित्सक अभ्यास.
- डॉ. दिपक वामनराव सुर्यवंशी ----- ३१४
७०. भारतातील उच्च शिक्षणामधील आधुनिक विचार प्रवाह, आव्हाने आणि त्यावरील उपाययोजना
- डॉ. आनंद ज्ञानेश्वर शिंदे ----- ३१७
७१. स्थलांतर - हालचाल आणि घुसळता भारत - नवीन पुरावा
- डॉ. हरी साधू वाघमारे ----- ३२०

७२. सेंद्रिय शेती: काळाची गरज
- डॉ. गायकवाड डी.एस. ----- ३२५
७३. आनंद यादवांच्या कवितेतील कृषी जीवन
- डॉ. नरेंद्र घरत ----- ३२८
७४. 'सत्वर पाव गं मला' भारुडातील तत्त्वज्ञान
- रूपाली रघुनाथ वाडेकर ----- ३३२
७५. संत साहित्य अभ्यासकांसमोरील महत्वपूर्ण आव्हाने
- डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे ----- ३३५
७६. कृषिविकास योजनांचा आढावा (विशेष संदर्भ : विस्तार व प्रशिक्षण विभाग)
- श्री. अशिष अशोक इरमल ----- ३३९
७७. कोविड -१९ भारतीय अर्थवस्थेवर झालेली एक समस्या
- डॉ. कुर्मै स्वाती विकासराव ----- ३४७
७८. भारत - जैवविविधता
- श्रीमती. आर. व्ही. पाटील ----- ३४९
७९. भारतातील कृषी आणि ग्रामीण विकासात शासकीय योजनांची भूमिका
- डॉ. वैशाली शेषराव पेरके ----- ३५२
८०. राष्ट्रसंताचे सणोत्सवाबाबत विचार
- डॉ. प्रवीण कारंजकर ----- ३५५
८१. छ.शिवाजी महाराजांचे इंग्रजांसोबतचे व्यापारविषयक धोरण
- प्रा. डॉ. संतोष रोहिदास पहारे ----- ३५९
८२. २१ व्या शतकातील ग्रामीण कादंबरीतील कृषिजीवन
- डॉ. सुवर्णा नामदेव पाटील ----- ३६३
८३. ग्रामीण विकासात ग्रामपंचायतींचे योगदान (विशेष संदर्भ : चंद्रपूर जिल्हा)
- सहा. प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने, डॉ. नितिन बी. कावडकर ----- ३६६
८४. भाषा-बोली सहसंबंधाचा अन्वयार्थ
- प्रा. डॉ. आर. डी. कांबळे ----- ३७०
८५. प्रशिक्षित व अप्रशिक्षित दुग्धव्यावसायिक शेतकऱ्यांचा विस्तार कार्यातील सहभाग
- डॉ. रतन रा. चौधरी ----- ३७३
८६. प्रिन्सिपल गोपाळ गणेश आगरकरांच्या परिवर्तनवादी ग्रंथलेखनाचा ऐतिहासिक अभ्यास
- श्री. सुरेश नामदेव दांडगे ----- ३७७

८७. राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षणकार्य
- विनोद राजेंद्र कामडी ----- ३८९
८८. संत साहित्याची वर्तमानातील प्रस्तुतता
- प्रा. डॉ. संदीप दळवी ----- ३८४
८९. संत एकनाथांच्या भारूडातील लोकसंस्कृती
- नवनाथ किसन गुंड ----- ३८७
९०. मुस्लिम सत्यशोधक समाजाचे प्रवर्तक हमीद दलवाईचा इहवादी दृष्टीकोन
- डॉ. दत्तात्रय पांडुरंग खराडे ----- ३९०
९१. कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व जाहिरात कलेवर झालेल्या परिणामाचा
विश्लेषणात्मक अध्ययन
- प्रा. रामचंद्र नारायण चौरे, डॉ. अनुपमा पाटील ----- ३९४
९२. किशोरावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या उज्वल भविष्यात मुल्यांची भूमिका
- Jyoti Madukar Patil, Dr. Sajjan Thul ----- ३९९
९३. नीती आयोगांतर्गत उस्मानाबाद जिल्ह्यामध्ये अध्ययन-निष्पत्ती संपादनूक वाढीसाठी राबविल्या
जाणा-या विविध परीणामकारक उपक्रमांचा आढावा -एक अभ्यास
- प्रा. सुकेशनी मच्छिंद्र गव्हाणे ----- ४०२
९४. बोलीचे संवर्धन : काळाची गरज
- डॉ. सौ. चंदना अनिल लोखंडे ----- ४०५
९५. उसवलेल्या नात्यांची गाथा : कुणब्याची कविता
- डॉ. नवनाथ विश्वनाथ पाटोळे ----- ४०८
९६. भारतातील प्रमुख खरीप आणि रब्बी पिकाच्या किमान आधारभूत किमतीचा चिकित्सक अभ्यास
- प्रा. डॉ. दयानंद उजळंबे ----- ४१३
९७. माध्यमिक शिक्षकांचे व्यावसायिक समाधान आणि त्यावर परिणाम करणारे घटक
- राम ढाले ----- ४१९
९८. सोलापूर जिल्ह्यातील मोहरम सण व सांस्कृतिक समन्वय
- तारिक लतीफ तांबोळी, डॉ. प्रभाकर नागनाथ कोळेकर ----- ४२१
९९. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील रचनात्मक बदल आणि भारतातील शाश्वत विकासाचे
गंभीर विश्लेषण: एक अभ्यास
- दत्तात्रय शिवाजी थोरात ----- ४३७

आनंद यादवांच्या कवितेतील कृषी जीवन

डॉ. नरेंद्र घरात

सहायक प्राध्यापक,

श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय,

उमरेड रोड, नागपूर ४४००२४

E-mail - gharatnarendra78@gmail.com

सारांश :

ग्रामीण साहित्यातून ग्रामीण जनजीवन आणि संवेदनशीलतेचा प्रत्यय येतो. शेतकरी वर्ग, त्याच्याशी संबंधित असणारे भावजीवन, नातेसंबंध, प्रथा, दारिद्र्य, वाट्याला आलेले दुःख, व्यथा, वेदना आदी सर्व बाबी ग्रामीण साहित्यातून प्रतिबिंबित होत असतात. सर्वच वाङ्मय प्रकारातून ही जाणीव व्यक्त झाली असली तरी कवितेतून ती अतिशय प्रभावीपणे साकारल्या गेलेली आहे. आनंद यादवांची कविता ग्रामजीवनाचे सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ जोपासत साकार झालेली आहे. यादवांनी जीवनदर्शनाच्या प्रेरणेतून ग्रामीण कविता लिहिली. त्यांच्या कवितेतून खेड्यातील जीवन, शेतकरी वर्ग, शेतमजुरांचे चित्र, त्यांच्या वाट्याला आलेली परिस्थिती, कौटुंबिक नातेसंबंध, नातेसंबंधातील जिव्हाळा, आपुलकी अतिशय साधेपणाने व प्रांजळ निवेदनातून प्रकट झालेली आहे. भावनिक पातळीवरची आंदोलने व ग्रामजीवनातील पती-पत्नी प्रणय जीवन वास्तवतेने रेखाटणारी त्यांची कविता आहे. नाजूक भाववृत्ती, सूक्ष्म अर्थवाही शब्द प्रतिमा यातून आनंद यादव यांची संवेदनशीलता विकसित झालेली आहे. म्हणूनच आनंद यादव यांची कविता संबंध ग्रामीण कवितेमध्ये वेगळेपण जोपासताना दिसते.

प्रस्तावना :

कोणत्याही साहित्य प्रवाहाचे वेगळेपण हे त्या - त्या साहित्य प्रवाहातून व्यक्त होणाऱ्या जाणिवा आणि अभिव्यक्तीच्या स्वरूपावरून स्पष्ट होत असते. ग्रामीण साहित्याचे वेगळेपण देखील त्यात अंतर्भूत असलेल्या ग्रामीणतेच्या जाणिवेमध्ये आहे. खेड्यात राहणारी माणसे, शेतकरी वर्ग, निसर्ग, ऋतुचक्र, सण, उत्सव, जत्रा, रितीरिवाज, आहार, वेशभूषा यांचा एकमेकांशी अतूट असा संबंध आहे आणि या सर्वच बाबींचे दर्शन विशेषत्वाने ग्रामीण साहित्यातून घडताना दिसून येते. ग्रामीण संवेदनशीलतेची सामूहिकता हा विशेष खासकरून ग्रामीण साहित्यातून आविष्कृत होऊ लागला. एकंदरीत सामाजिक जाणिवा, कलात्मक जाणिवा,

सांस्कृतिकतेचे भान, सर्वसमावेशकता, देशी संवेदना आदी बाबी नव्याने घेऊन ग्रामीण साहित्य नव उमेदीने अवतरले. कथा, कविता, कादंबरी, ललित गद्य, वगनाट्य, समीक्षा अशा विविध वाङ्मयप्रकारातून ग्रामीणतेची जाणीव १९६० नंतर विशेषत्वाने अभिव्यक्त होऊ लागली. यातही कविता या साहित्यप्रकारातून ग्रामीण जीवनदर्शनाचे वास्तवदर्शी चित्र अतिशय समर्थपणे अनेक कवींनी आपल्या कवितांमधून साकारले आहे. ग्रामीण संवेदनशीलतेने घडविलेली कविता अर्थातच ग्रामीण कविता होय. बाह्य सभोवताली घडणाऱ्या घटनांबद्दल प्रतिक्रिया देणारी संवेदनशीलता अनुभवाबद्दल विशिष्ट जाणीव निर्माण करित साठोत्तरी काळात ग्रामीण कवितेत नव्याने नावारूपास आली आहे. ग्रामीण कवितेतून कृषी संस्कृती व जीवनाचे दर्शन घडवून बाह्य वास्तव खेडे, निसर्ग आणि पारंपरिक मूल्य यातून घडणारे ग्राम जीवन प्रतिबिंबित होताना दिसते. ना. धो. महानोर, विठ्ठल वाघ, आनंद यादव, सरोजिनी बाबर, पुरुषोत्तम पाटील, ना. घ. देशपांडे, वसंत सावंत, इंद्रजीत भालेराव, फ. म. शहाजिंदे, राजन गवस यासाख्या कितीतरी कवींनी आपल्या कवितेतून ग्रामीण जीवनाशी असलेले हृदयंगम नाते अतिशय जिव्हाळ्याने व्यक्त केले आहे.

नव्याने आकारास आलेली संवेदनशीलता, जीवनानुभूती, जीवनानुभवाविषयीचा अनुभव साकारत करीत आनंद यादवांची कविता आपल्या आगळ्या वेगळ्या वैशिष्ट्यांनी अभिव्यक्त झालेली आहे. आनंद यादवांनी ग्रामीण जीवनानुभूती जोपासत १९५४ पासून काव्य लेखनाचा प्रारंभ केला. आनंद यादवांचा मूळ पिंड भाव कवीचा होता. ग्रामीण जीवनदर्शनाच्या प्रेरणेतून सुरू झालेला यादवांचा काव्यप्रवास पुढे निखळ ग्रामीण जीवनानुभव व्यक्त करताना दिसतो. त्यांनी १९५४ ते १९५९ या काळात लिहिलेल्या कविता 'हिरवे जग' (१९६०) या काव्यसंग्रहातून संकलित केल्या आहेत. ग्रामीण जीवनानुभवाचा असलेला आविष्कार 'हिरवे जग' या काव्यसंग्रहातील कवितांमधून साकार झालेला आहे. यानंतरच्या यादवांच्या

कविता 'मळ्याची माती' (१९७८) या काव्यसंग्रहातून प्रकाशित झाल्या आहेत. त्यात कवी मनाच्या बदलणाऱ्या जाणिवा व्यक्त करणाऱ्या चिंतनशील कविता अभिव्यक्त झालेल्या आहेत. 'माय लेकर' (१९८९) या दीर्घ काव्यरचनेतून आनंद यादव यांनी खंडकाव्यसदृश्य रचना साकारलेली आहे. या काव्याचा विषय संवादात्मक पद्धतीने हाताळलेला असून आई आणि मुलगा यांच्यातील संवादातून ग्रामीण संस्कृतीचे, ग्रामजीवनाचे दर्शन घडताना दिसून येते. आनंद यादव यांची कविता विविधांगी अविष्कार साकार करित आकारास आली आहे. यादवांचे काव्यलेखन ग्रामीण जीवनानुभवावर पोसले आहे. ग्रामीण जीवनाच्या दर्शनार्थ ग्रामीण भाषेचे उपयोजन यादवांनी आपल्या कवितेत केले आहे. खेड्यातील स्त्री - पुरुषांचे, त्यांच्या दमदार स्वभावाचे, निसर्गाकडे पाहण्याचा त्यांच्या दृष्टिकोनाचे दर्शन त्यांच्या कवितेत घडते.^१ आनंद यादव यांची कविता शेतकरी वर्ग आणि त्यांच्या सभोवताली असणाऱ्या जगाभोवती केंद्रित झालेली आहे. शेती, शेतकरी, शेतमजूर, त्यांच्या वाट्याला असलेले दारिद्र्य, त्यांच्या जीवनातील संघर्ष समर्थपणे त्यांची कविता चितारते. 'हिरवे जग' मधील कवितांमधून शेतात रात्रंदिवस राबणारा शेतकरी आहे. त्यांच्या बरोबरीने कष्ट उपसणारी त्याची धनीण, त्यांच्या सभोवतीची माणसे, त्यांचे ऋणानुबंध, अवतीभवतीचे भावविश्व आहे. 'गाडी' या कवितेतून शेतकऱ्यांच्या, शेतमजुरांच्या, बैलांच्या नशिबी आलेले जीवन आनंद यादव यथार्थपणे रेखाटतात.

ढोराच्या नशिवात कडवा

आमच्या नशिवात घराट-घोट -गाण

... चल बैला वड बापा.

अशा शब्दातून ढोरांचे नशीब आणि शेतकरी, शेतमजुरांच्या जीवनातील साम्य कवी दर्शवितात. या सर्वांच्या आयुष्यात सदैव कष्टाचे जीवन वाट्यास असल्याची प्रचिती यादवांची कविता करून देते. त्यांच्या कवितेतील शेतकरी गरीब, कष्टाळू, सामान्य जीवन जगणारा, वास्तवाची जाणीव असणारा, वाट्यास आलेल्या परिस्थितीवर मात करून आत्मविश्वास बाळगणारा देखील आहे. 'कळ' कवितेतून सतत कोसळणाऱ्या पावसाच्या झडीमुळे शेतमजुरांच्या वाट्याला आलेली कुचंबना व्यक्त झाली आहे. रात्रंदिवसाच्या पावसामुळे वातावरणातील गारवा, त्यात अंधारात बसून राहावे लागते, हाताला काम मिळत नाही. त्यामुळे घरात चूल पेटत नाही अशाही परिस्थितीत तो शेतकरी म्हणतो,

मातीला आता शिरावी उब

दिसाच्या पोटाला लागावी कळ

पुरवणी अंक १३- डिसेंबर २०२२

ढगांनीवी आता आभाळ सोडावं

इळ्या खुरप्यांस्नी यावं बळ

अशा शब्दांतून आनंद यादवांच्या कवितेतील शेतकरी आत्मविश्वास व्यक्त करतो. शेतकऱ्यांच्या विळ्या खुरप्यांना काम मिळेल तर आपल्याही पोट्या पाण्याचा प्रश्न सुटेल अशी आशा येथे शेतकरी बाळगतो. नितांत कष्टानी भरलेल्या ग्रामीण जीवनांचे चित्रण करणारी यादवांची कविता आशयद्रव्य आणि अभिव्यक्ती बाबत कोणत्याही प्रकारे त्या जीवनाशी प्रतारणा करू शकत नाही. किंबहुना त्या जीवनाचे वास्तवतापूर्ण चित्रण करणे हीच तिची प्रतिज्ञा असल्याने उसन्या रोमॅटिकतेचे तिला पूर्ण वावडे आहे.^२ यादवांची कविता शेतमजुरांचे, त्यांचे जनसमूहाचे, त्यांच्या परिस्थितीचे चित्रण यथोचितपणे रेखाटते. मोट ओढणाऱ्या बैलांची मूक व्यथा मशिवळेचा फासफ कवितेतून अतिशय समर्थपणे मांडतात. मातीवर अतोनात प्रेम करणारा शेतकरी आनंद यादवांच्या कवितेत भेटतो. शेतात काम करित असताना शेतकरी मनसोक्त जीवन जगत आपल्या देवाचे आणि मातीचे महात्म्य देखील वर्णन करतो. 'माती हे धन असतंय' कवितेतून शेतकऱ्यांच्या श्रमाचे महत्त्व वर्णन केले आहे. कवी म्हणतात, आमच्या रक्तातून जणू नद्या झुळझुळ वाहतात, गीतातून बाभळबोरी रंगतात, पाण्याची तळी हृदयातून पाझरतात तर शेतात काम करताना मन रंगतात, दुभंगतात असे म्हणणारा शेतकरी काळ्या मातीत विठ्ठलाचे रूप देखील बघतो. 'हे माती हे माते' कवितेतून शेतकरी पांडुरंगाचे अस्तित्व आपल्या मातीतून आकारास आलेले बघतो. युगानुयुगापासून संयम वृत्तीने असणाऱ्या मातीचे महिमान 'तू संयमशीला' या कवितेतून व्यक्त करतात. ग्रामीण जीवनातील विवाहानंतरची प्रेमभावना पती-पत्नी मध्ये असणाऱ्या परिपक्व प्रेमभावनेचा आविष्कार यादवांची कविता करते. पती-पत्नीचा एकमेकांप्रतीचा असणारा जिव्हाळा, आपल्या मुलांवरील व कुटुंबावरील प्रेम आनंद यादव कवितेतून प्रभावीपणे चितारतात. 'बरी न्हवं ही मस्ती', 'आपलं आपूनच जपायचं', 'पानाचा इडा', 'तळची भाकर' या कवितांमधून पती-पत्नीच्या निखळ प्रेमाचे दर्शन सुद्धा आनंद यादव यांची कविता घडविते. त्यांच्या कवितेतील सहचारिणी प्रेमळ आहे, समंजस आहे, पतीव्रता आहे. आई, पत्नी, गृहिणी, प्रेयसी अशी अनेक स्त्री रूपे यादवांच्या कवितेत भेटतात. 'हिरव्या रानात', 'मधारीच्या फांघा', 'केवड्याच्या पोटरीला', 'उभ्या उभ्या', 'तू येतानं' यासारख्या कवितेतून शेतकऱ्यांच्या जीवनातील प्रेम जाणीव तरलतेने येते.

आनंद यादवांच्या 'मळ्याची माती' काव्यसंग्रहातील कविता मुख्यत्वे आत्मनिष्ठ स्वरूपाच्या आहेत. ग्रामीण जीवनातून नागर

जीवनातील संक्रमणाच्या अंतर्गामी अनुभवलेला व्यथा, वेदना, आंदोलने, ओढाताण यांचाच आविष्कार यानंतरच्या कवितात झालेला दिसतो.^१ सुशिक्षित, सुसंस्कृत, संवेदनशील ग्रामीण व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाला यादवांनी आपल्या कवितेत अमूल्य असे स्थान दिलेले आहे. संवादमयता हा विशेष सुद्धा त्यांच्या काही कवितांमधून विशेषत्वाने जाणवतो. 'सटं पाणी', 'पानाचा इडा' या कविता संवाद साधत आविष्कृत होतात तर 'पोपटाच्या रानात', 'असल्या गोष्टी' या सारख्या कवितेतून नाट्यात्मकता अनुभवास येते. 'केलंस मातरं जल्माचं' या कविता स्वगतात्मक आहे. आनंद यादवांनी त्यांच्या बरेचश्या कवितांमधून अवती-भवतीच्या वातावरणाला दृश्य परिणाम प्राप्त करून दिलेले आहे. 'रान कोरट्याची फुल' 'भोमंच्या पुनवंला' सारख्या कवितेतून चित्रमयता प्रभावीपणे व्यक्त झाली आहे. पती-पत्नी-अपत्ये यांच्या भावनिक व कौटुंबिक नातेसंबंधातून आनंद यादवांची विशुद्ध भावकविता आकारास आलेली दिसते. 'हलग्या', 'लई वाटतंय', 'बाळ आता' सारख्या कविता हतबल झालेल्या पालकाची, त्याच्या जीवनातील संघर्षाची व्यथा मांडणाऱ्या आहे. निसर्ग आणि मानवी जीवनाची एकरूपता 'माती हे धन असतंय' या कवितेतून तितक्याच यथार्थतेने यादवांनी साकारली आहे. आनंद यादवांच्या 'हिरवे जग' आणि 'मळ्याची माती' येथून सुरू झालेल्या काव्यप्रवास बऱ्याच कालावधीनंतर 'मायलेकरं' (१९८९) या दीर्घ काव्यातून साकार झालेला आहे. 'मायलेकरं' या दीर्घ अशा भावकाव्याचा विषय म्हणजे अशिक्षित कष्टकरी ग्रामीण आई आणि तिचा शहरातून पदवीधर होऊन आलेला मुलगा यांच्यातील संवाद आहे. पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध अशा दोन भागात आईच्या मुलाकडून असलेल्या अपेक्षा आणि आईस दिलेले उत्तर असे स्वरूप आहे. पूर्वार्धामध्ये आईच्या व्यक्तिमत्त्वाला साजेशी अशी अभिव्यक्ती साकार झाली आहे तर शिक्षण घेऊन परतलेल्या मुलाच्या आगमनाने आनंदी झालेली आई पूर्वार्धात भेटते.

आला आला सोना माझा

हयो गं वाटंवर बघ

भुकेवल्या धरती पायी

धावे पावसाळी ढग

अशा शब्दांमध्ये तिच्या आनंदाला उधाण येते. परमुलुखात शिक्षणासाठी गेल्यानंतर आठवण करणारी भावंड, त्यांच्या भावना तितक्याच समर्थपणे आनंद यादव चित्रांकित करतात. या दीर्घकाव्यातून मुलाला लहानाचे मोठे करून शिक्षणासाठी शहरात पाठवताना वाटचाला आलेला काबाड कष्टाचे देखील वर्णन आले आहे. कष्टाळू व मेहनती आई, मुलाला जीवापाड जपणारी, प्रसंगी कणखर असणारी, पती निधनानंतर कंबर कसून मुलांच्या

भल्यासाठी झटणारी आहे. तर दुसऱ्या खंडात मुलाने आपल्या भावंडाला दिलेल्या शिक्षणाचा उपदेश असून कृषी व्यवस्थेतील पिळवणुकीचे सूत्र सांगितले आहे शेतकऱ्यांच्या वाटचाला येणाऱ्या वास्तविकतेची जाण करून दिली आहे. कष्ट करूनही शेतकऱ्यांच्या हाती करवंटीच असून त्याचे सुखाचे दिवस परत आणावे अशी अपेक्षा तो बाळगतो.

तुड्यावाणी भेगाळली

जिच्या काळजाची भुई

तुड्या वासराला ऐशी

घरोघरी दिसे आई

अशा शब्दांत तो आईची महती देखील गातो. भावनाप्रधान, चिंतनशील असे मुलाचे व्यक्तिमत्त्व यादवांनी येथे साकारले आहे. मायलेकरं या संवादकाव्याची प्रेरणा आनंद यादव यांच्यातील चिंतनशील कवी व्यक्तिमत्त्वातून मिळाली असावी.. त्यांच्या चिंतनशील गद्य विचारांचा भावनिक पातळीवरील काव्यात्म आविष्कार म्हणजे मायलेकरं होय.^२ हे तितकेच यथार्थ आहे. आईचे भावविश्व साकारण्यासाठी ओवी छंदाचा केलेला वापर साजेशी असून मुलाचे व्यक्तिमत्त्व, त्याच्या भावना तितक्याच प्रभावीपणे रेखाटून कृषीजीवनातील वास्तविकतेची जाण आनंद यादव करून देतात.

एकंदरीत आनंद यादवांची कविता ग्रामीण जीवनदर्शनाच्या प्रेरणेतून संवेदनशीलता जोपासत साकार होताना दिसून येते. अकृत्रिमता, आत्मनिष्ठा, साधेपणा आपले मनोगत, भोवतीची माणसे आदी गोष्टी साकारत त्यांची कविता सिद्ध होते. ग्रामजीवनाचे एकक असलेले कुटुंब आणि त्यांच्यातील नात्यांची गुंफण त्यांच्या कवितेला नवी उभारी प्राप्त करून देते. कौटुंबिक ग्रामीण स्त्रियांचे जीवन, त्यांच्या वृत्ती, विविध भावभावनांचे दर्शन, आई-वडिलांचा संघर्ष, मुलाला शिक्षण देण्यासाठी आईने केलेली धडपड पदोपदी त्यांच्या कवितेतून प्रतीत होते. आनंद यादवांची कविता अस्सल ग्रामीण जीवनानुभव रेखाटणारी आहे.

निष्कर्ष :

- १) आनंद यादवांची कविता मराठी कवितेला नवे वळण देणारी असून अस्सल ग्रामीण जीवनानुभव रेखाटणारी आहे.
- २) आनंद यादवांच्या कवितेचे केंद्रबिंदू शेतकरी, शेतमजूर, त्यांची कौटुंबिक जीवन, शेती, सभोवतीचा परिसर आहे.
- ३) ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर हे आनंद यादवांच्या कवितेचे सामर्थ्य आहे.

४) आनंद यादवांची कविता कृषीजीवनाचे सखोल चित्रण करित आकारास येते. कौटुंबिक जीवनातील जिव्हाळा, प्रेम, आपुलकी, सामाजिक, सांस्कृतिक संदर्भ साकारताना दिसते.

संदर्भ :

१. 'अर्वाचीन मराठी काव्य दर्शन' - डॉ.अक्षयकुमार काळे, पा.ना.बनहट्टी प्रकाशन, नागपूर प्र.आ .१९९९ पृ.क्र.५९९

२. 'साहित्य : ग्रामीण आणि दलित' -संपादक डॉ.ईश्वर नंदपुरे, विजय प्रकाशन, नागपूर प्र.आ. २००२ पृ. क्र.८४
३. 'मळ्याची माती' - आनंद यादव मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे प्र.आ.१९७८ प्रस्तावना पृ . क्र.२३
४. 'मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास' -डॉ. कैलास सार्वेकर मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे पृ. क्र. १३३

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०७

75

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

अनुक्रमणिका

१. डिजिटल युगात ग्रंथालय सेवांचा प्रचार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर
- आशीष ठाणेकर ----- ७
२. हितं मनोहारी च दुर्लभम् ।
- डॉ. अबोली व्यास ----- ११
३. कृषी अर्थव्यवस्थेवर गांधी विचारांची प्रासंगिकता - एक आर्थिक सिंहावलोकन
- प्रा. बोधे श्रीकृष्ण बी ----- १५
४. संजय गांधी निराधार योजनेचे ग्रामीण विकासात योगदान
- प्रा.डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे, प्रा.मनिषा दर्शन बारसागडे ----- १९
५. गांधीचा ग्रामीण भारत, स्व:शासन, आणि ग्रामीण शाश्वत विकास
- डॉ. नितीन सुरेशराव कायरकर, डॉ. सचिन पत्रूजी भोंगेकर ----- २२
६. जिल्हा उद्योग केन्द्राचे कार्य व भूमिका एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
- डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावडे ----- २५
७. भारतीय लोकशाही पुढील नवीन आव्हाने (एक महत्वपूर्ण आर्थिक अवलोकन)
- सहा. प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते ----- ३०
८. स्वातंत्र्यपूर्व भारतीय वाहतूक व्यवस्थेत रस्त्याचा विकास
- डॉ. देवीदास ग्यानोजी गाडेकर ----- ३६
९. बाल मजूर व मानवाधिकाराची उपेक्षा
- डॉ. मंजूषा राजेंद्र ठाकरे ----- ४१
१०. शांता शेळके यांचे भावगीत : एक चिंतन
- डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत ----- ४५
११. दलित आत्मकथने: मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा वाङ्मयीन आविष्कार
- डॉ. पराग मुरलीधर सपाटे ----- ५०
१२. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा - सद्यस्थितीचे विश्लेषण (जागतिक उपासमारी निर्देशांक२०२२ च्या संदर्भात)
- डॉ. पंकज तायडे ----- ५४
१३. भारतातील पर्यावरणाचे संरक्षण आणि शाश्वत विकासापुढील आव्हाने
- डॉ. संदीप तुंडरवार, श्री. भास्कर वघाळे ----- ५९

शांता शेळके यांचे भावगीत : एक चिंतन

डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत

सहायक प्राध्यापक, मराठी विभागप्रमुख

श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, उमरेड रोड, नागपूर

Email ID : gharatnarendra78@gmail.com

Mobile No. : 9881920628

भावकविता आणि गीते यांचा परस्परसंबंध असला तरी त्यांचे रचनाबंध भिन्न प्रकारचे आहे. प्राचीन काळापासून गीते लोकगीतांच्या स्वरूपात अस्तित्वात आहे. लोकगीत म्हणजे भावगीताचे एक रूप असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. लोकसंस्कृतीतून निर्माण झालेले हे लोकगीत अत्यंत साधे, बोलीभाशेतून गायिले जाणारे असे होते. सूर, ताल, लय, ठेका, चाल, ध्रुवपदाची पुनरावृत्ती यामुळे ते जनमानसाला सहज आकृष्ट करून लोकप्रिय झाले. यातून लोकगीतांची गेयता सिद्ध होते. लोकगीतातील नैसर्गिक गेयतेमुळेच ते आजच्या संस्कृती पर्यंत येऊन पोहचले. भावकविता ही काळमानानुसार आपले रूप बदलत गेली. ओवी, अंभंग, पदे, विराण्या, गौळणी, लावण्या, लोकगीते या सर्व गीत प्रकारातून आजच्या भावकाव्याचा जन्म झाला आहे.

'लायर' या ग्रीक वाद्याच्या साधीने गायली जाणारी रचना म्हणजे लिरिक. यावरूनच भावकविता आणि गीत हे दोन्ही रचनाप्रकार एकमेकांत समरस व एकरूप आहे हे कळते. परंतु भावकवितेचा तंतुवाद्याशी असलेला संबंध जसजसा लुप्त गेला, तसतसा भावकविता आणि गीत या रचनाप्रकारांचा स्वतंत्रपणे विचार केला जाऊ लागला. गीतांची व्याख्या करतांना भ. श्री. पंडित असे म्हणतात, 'मनुष्याला जीवनात जे बरेवाईट अनुभव येतात त्यांच्या आधाराने हृदयाच्या अंतर्भागातून जे काव्य उत्स्फूर्त होते, ते खरे गीतिकाव्य होय.'^१ म्हणजेच काव्यातील सौंदर्यभूत जाणिवेतच आनंदतत्त्व अंतर्भूत असते. तर 'गीतातील स्वररचनेच्या माध्यमातून शब्दनिष्ठ भावनिक अर्थाचा प्रत्यय येत असतो.'^२ अशी सुधीर रसाळ यांनी गीताची व्याख्या करित स्वर व शब्दरचनेच्या अर्थाला महत्त्व दिले आहे.

शांता शेळके यांच्याही गीतरचनेतून अशाच स्वप्रतिभेची स्वप्नेची साक्ष आपल्याला उत्कटतेने जाणवते. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात लेखन करणा-या कवयित्रीत संजीवनी मराठे, पद्मा गोळे, मनोरमाबाई रानडे, इंदिरा संत, शांता शेळके या कवयित्री होत्या तसेच प्रभा गणोरकर, रजनी परळकर,

मलिका अमरशेख, उषा मेहता, सुशीला पगारिया, सुलभा हर्लेकर, अनुराधा पाटील, अरुणा ढेरे या कवयित्रींच्या काव्यलेखन काळात कवयित्री शांताबाई शेळके यांचेही काव्य लेखन सुरू होते.

ज्यांच्या भावगीतांनी संपूर्ण महाराष्ट्राच्या मनाला मंत्रमुग्ध केलं शब्दांच्याही पलीकडच्या भावनांना सहजपणे व तितक्याच उत्कटपणे शब्दबद्ध करणा-या शांता शेळके यांचे हे जन्मशताब्दी वर्ष त्यानिमित्ताने त्यांच्या भावगीतांना दिलेला हा उजाळा.

शांता शेळके यांचे नाव घेताच भावगीतांची एक सुंदर फुलमाळाच दृष्टीसमोर तरळते. त्यांची चित्रपटांगीते, नाट्यपदे, कोळी गीते, भावगीते असो की, स्वतंत्रपणे लिहिलेली रचना असो त्या गीतांनी लोकप्रियतेचे उच्चांक गाठले. शांताबाईंचे 'तोच चंद्रमा' व 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती' हे दोन गीतसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी केलेल्या गणरायाच्या दर्शनाने मन तृप्त होऊन जाते.

'गणराज रंगि नाचतो, नाचतो,

पयि घाग-या करिती रूणुशुणु

नाद स्वर्गि पोचतो!' - (तोच चंद्रमा) पृ. २

या शब्दसूरांनी श्री गणेशांच्या पायातील घाग-यांचा रूणुशुणु नाद ऐकू येऊन तो नाद स्वर्गापर्यंत पोहचत असल्याची जाणीव झाल्याशिवाय राहणार नाही. या गणरायाच्या आशीर्वादाने गजाननाची सुंदर मूर्ती त्या रेखाटतात.

'सिंदुरचर्चित धवळे अंग

चंदनउटी खुलवी रंग

बघता मानस होते दंग

जीव जडला चरणी तुझिया

आधी धंदू तुज मोरया!' - (तोच चंद्रमा) पृ. १

या आद्य बंदनीय गणेश चर्णाने आजही महाराष्ट्रात गणरायाचे आगमन होत असते व भक्तीचे सूर आसमंतात घुमत असतात.

शांताबाईंच्या गीतरचनेत सामान्य माणसाच्या मनातील विविध भावस्पर्शनांना सहजपणे शब्दबद्ध केले आहे.

सावळ्या हरीचे स्वप्नही सांगताना ती भाववेडी म्हणते,
 'स्वप्नात सावळा हरी
 ये धाजवीत बासरी
 त्या मधुर सुरांनी मन माझे मोहिले।' (तोच चंद्रमा) पृ. ४
 त्याच हरीच्या पावरीच्या सुरांनी विसर पडतो, ती म्हणते,
 'हे श्यामसुंदर राजसा, मनमोहना
 विनविते सांगते तुज
 जाउ दे मला परंतुनी !' (तोच चंद्रमा) पृ. ७
 अशा मधुर स्वरांनी आळवते.

काव्यातून मनाचा वेध घेणा-या शांता शेळके सहजतेने शब्दांच्या पत्तीकडचे अज्ञात असे बरेच काही सांगून जातात. त्यातून त्यांच्या भाषेचे सौंदर्य, सामर्थ्य आणि पावित्र्य रसिक वाचकाला जाणवते. शांताबाई स्वतः गीतलेखनासंबंधी म्हणतात, "या गीतलेखनामागे हेतूपूर्वकतेपेक्षा योगायोगाचा भाग यात अधिक आहे." (धूळपाटी पृ. १४८) गीतरचनेविषयी विशेष जिद्द किंवा महत्त्वाकांक्षा बाळगली नव्हती मात्र त्याविषयी कुतूहल आणि आकर्षण त्यांना नक्कीच होते कारण लहानपणापासूनच उपयुक्त असणा-या गीतरचनेचा संस्कार त्यांच्या मनावर झाला. म्हणूनच त्या उत्कृष्ट गीतनिर्मिती करित गेल्या. शांताबाईंच्या दोन्ही आजोळी एकत्र कुटुंबपद्धती असल्याने स्त्रियांची संख्या खूप होती. त्यांच्या तोंडून गायली जाणारी सणावारांची गाणी, जात्यावरच्या ओव्या, नागपंचमीच्या फे-याची गाणी अशी अनेक प्रकारची गाणी त्यांनी ऐकली होती. या गाण्यांची, तालबद्धता, लय, ठसका अजूनही त्यांच्या मनात उमटलेली आहे. एखाद्या निवांत संध्याकाळी त्या ओळी अवचित त्यांच्या मनात जाग्या होतात आणि एक उदास हूरहूर जीवाला लागून जाते. त्यांची मावशी एक गाणे नेहेमी गुणगुणत असे.

"साजणी सई ग, साजणी सई ग
 साजण नाही घरी, सुकली जाई ग"

-(तोच चंद्रमा), पृ. १०२

याच गीताच्या आधारे शांताबाईंनी एक लावणी लिहिली होती.

लोकगीताच्या चालीतील गोडवा, सद्बुद्धयता, आर्तता आणि सरलता त्यांना खूप भावली. गीतरचनाप्रकारांपैकी लावणी हा प्रकारही त्यांनी लीलया हाताळला आहे. पहिली स्त्री लावणीकार म्हणूनही त्यांचा गौरव करायला हवा.

शांताबाईंच्या गीतलेखनाची आवड सतत जागी राहिली म्हणूनच प्रत्यक्ष गीतलेखन करतांना पूर्वयुश्यातील सारे गीत शब्दभांडार उपयोगी पडले. शांताबाईंची गीते निसर्गाशी संवाद साधतात आणि त्या निसर्गातून एका स्त्री चे अंतरंग उलगडून दाखवतात. मावळतीचा सूर्यही मग बरेच काही सांगून जातो

(४६)

फुलात, वाहत्या जळात, आभाळात तो निर्गुणही सगुण होऊन जातो. तर कधी कार्लिदीच्या तटी रास रंगली असते. प्रत्येक जाणिवेच्या गाभ्याला स्पर्श करणारी त्यांची सृष्टी संवेदनेची शब्द माधुरी सिद्धहस्तपणे त्यांनी रसिकांच्या पुढ्यात मांडलेली आहे.

उदा. 'मुक्या कळीला फुटले हासू फूल उमलले देठी
 मनोगतांची झाली गीते सूर तरळले ओठी !'

-(क.वि.क. राती) पृ. १७

असे सुंदर व सहजभाव त्या सांगून जातात. प्रीतीचा ऋतू, जाईचा फुलाचा धुंद गंध, देहात भरणारे वसंतवारे, लाजणारे फूल, सावळी सांज, वसंतवेडी झुळुक अशा असंख्य प्रतिमांनी त्यांच्या गीतांना गोडवा आलेला आहे.

शांताबाई म्हणतात की, "सोपेपणा, सहजता, नाट्यात्मता, चित्रदर्शित्व, ऐकताक्षणी मनात अर्थ उलगडत जाईल अशी शब्दकळा ही गीतांची गरज असते" पुढे त्या म्हणतात की, झड्डांगले गीत ही अनेकदा चांगली कविताही असू शकते. कवितेसारखी ती स्वतंत्र आणि आपले अंगभूत चैतन्य घेऊन प्रकट झालेली निर्मिती असतेफ्र (पृ. २, ३ क. दि. फु. राती प्रस्तावना) ही गीतांची वैशिष्ट्ये त्यांच्या गीतांत प्रतीत होते.

'तोच चंद्रमा नभात' हा त्यांच्या भावगीतांचा संग्रह १९७३ साली प्रसिद्ध झाला. चित्रपट गीतलेखनात कै वसंत पवार यांचे तर नाट्यपदांकरिता पंडित जितेंद्र अभिषेकी यांचे बहुमोल मार्गदर्शन यांना मिळाले. मंगेशकर भावंडाकडून शांताबाईंना गीतलेखनाकरीता जास्तीत जास्त आश्वासक प्रोत्साहन मिळाल्याचे त्या सांगतात.

'तोच चंद्रमा नभात' हे भावगीत त्यांना संस्कृत श्लोकावरून सुचले प्रीतीचा बहर सरला असला तरी त्या प्रीतीच्या स्मृती मनामध्ये कायम आहे, असा भाव व्यक्त करणारे हे प्रेमगीत आहे.

"ती न आर्तता उरात स्वप्न ते न लोचनी

एकांती मजसमीप तीच तूही कामिनी"

-(तोच चंद्रमा) पृ. ३

तरीही भंगल्या सूरतून प्रीतीचे खरे सूर आजही ऐकू येत आहे. तसेच 'जिवलगा' हे शांताबाईंचे विरह गीत आहे. ही एक ख-या प्रेयसीची वेदना आहे. थकल्या जीवाची कहाणी मोठ्या आर्ततेने कवयित्रीने शब्दचित्राद्वारे व्यक्त केली आहे.

'जिवलगा, राहिले रे दूर घर माझे!

पाउल थकले, माथ्यावरचे जड झाले ओझे'

-(तोच चंद्रमा) पृ. ५

या गीताला आशा भोसले यांनी स्वरसाज चढवून अधिक परिणामकारक केले आहे. आपल्या जिवलगाला स्वप्नामधून बोधणारी कवयित्री त्याला स्वप्नांच्या गावातच भेटते.

‘स्वप्नामधल्या गावा स्वप्नामधून जावे
स्वप्नातल्या प्रियाला मनमुक्त गीत गावे
स्वप्नातल्या सुखाचा स्वप्नीच वेध घ्यावा
माझ्या मनातला का तेथे असेल रावा?’

- (तोच चंद्रमा) (पृ. ६)

अशा स्वप्नांची ओढ शांताबाईंच्या अंतरंगात उमटते. म्हणूनच त्या रानफुलांना विचारत आपल्या सजणाचा शोध घेते.

‘उंच पुकारिल भोर काननी
निळ्या ढगांवुन भरेल पाणी
लहरेल विजेची सोनसळा

भेटेल तिथे ग सजण मला’ (तोच चंद्रमा) पृ. ८

अशा आर्तितेने ‘ती’ सजणाला भेटणार आहे. ‘येणार साजण माझा’ ह्या भावगीतात साजण घोड्यावरून सनई चैद्युच्या सुरात येणार आहे. विवाहाच्या पूर्वी तरुणीच्या मनातील भावविश्रय या गीतातून साकार होते. ही मनस्विनी म्हणते,

‘शालू हिरवा पाचू नि मरवा वेणि तिपेडी घाला

साजणी बाई येणार साजण माझा!’ (तोच चंद्रमा) पृ. १६

‘तुझा सहवास’ लाभल्याने प्रेयसी सुखावून जाते. नाथासवे तिला

‘जग हे सुरम्य आता

सुमनी सुगंध आले

मन चांदण्यात न्हाले’ (तोच चंद्रमा) (पृ. ८४)

अशा सुख व नव्या अभिलाषेची जाणीव जागी करणारे हे गीत आहे. तसेच असेच एक सुंदर गीत गौळण राधेचे कृष्णावरचे अद्वैत प्रेम हळुवारपणे व्यक्त करते.

‘कृष्ण सावळा गोरी राधा

कृष्णसख्याची जडली बाधा

कृष्णच नेत्री, कृष्णच गात्री

कृष्णातू राधिका विरघळली” (तोच चंद्रमा) पृ. २१

अशा एकरूपतेतच राधा ही हरीरूप होऊन जाते. मोठ्या आतुरतेने ही नववधू होणा-या पतीच्या स्वागताला तयार आहे.

अशा अनेक गीतांतून ‘शारदं सुंदर चंदेरी राती’, ‘साजणी सई ग’, ‘राजा सारंगा माझ्या सारंगा’, ‘काय सांगू बाई’, ‘मनाच्या धुंदीत लहरीत ये ना’, अशा असंख्य लोकप्रिय व मुग्ध गीतांनी शांताबाईंनी अक्षरशः गीतांनाही मौलिकता बहाल केली आहे.

निसर्गरूपातून प्रेम व परमेश्वराचे चित्र साकार करणा-या शांताबाईंनी प्रेमविफलताही रेखाटलेली आहे.

‘मी तुझी होते कधी ते सर्व मू. विसरून जा,

चांदण्या रात्रीतले ते रव्यज मू. विसरून जा।’

- (तोच चंद्रमा) पृ. २०

कधीही न जुळू शकणारे जी प्रीती कधी पूर्णत्वास जाणार नाही प्रियकराला विसरण्यास कवयित्री सांगत आहे. तसेच ‘काटा रुते कुणाला, आक्रंदतात कोणी मज फूलही रुताये, हा दैवयोग आहे!’

- (तोच चंद्रमा) पृ. ७५

कुणाला काटा रुतल्यामुळे वेदना होते मग जीव आक्रंदने साहजिकच आहे. पण मला फूलमुद्धा रुते आहे काय दैवयोग आहे. अशा चिरदाह वेदनेतूनही कवयित्री आयुष्याच्या संध्याकाळी ‘आयुष्य ओघळोनी मी रिक्तहस्त आहे!’ असे म्हणते व आपल्या विरक्तीचा आनंद अनुभवीत असते.

वेदनेची हीच आर्तता पाखराला सांगतांना शांताबाई म्हणतात, ‘कातरवेळी आतुर जीवा

वेध नको लावू?

पाखरा, गीत नको गाऊ !’ - (तोच चंद्रमा) पृ. ६४

कारण हे कवयित्रीचे मन,

‘बोलणार ना कधी वेदना मनातली

पाळणार निग्रहे शपथ एक घेतली

सौख्य ज्यात मत्प्रिया त्यात मी सुखी सखे!

एक गंधमालिके” (पृ. ७३)

असे दुःखालाही आपलेसे करणारी ही एक विरहीणी आहे.

अशा अनेक सुंदर भावगीतांनी शांताबाईंचे गीतविश्व साकार झाले आहे त्यात जीवनाचा आनंद, अनुभवाची कसोटी, स्त्रीत्वाचा सन्मान, तिचे भावविश्व कशा विविध रंगांनी ही गीते परिपूर्ण आहेत. तसेच शांताबाईंनी अनेक सुप्रसिद्ध अशी कोळीगीते, बालगीतेही लिहिली आहेत ‘मी डोलकर, डोलकर’, ‘वादळवार सुटलं गो, राजा सारंगा, माज्या सारंगा’ अशी अनेक गीते आजही रसिकांच्या आठवणीत आहेत.

‘परंपरेने चालत आलेल्या गीतांची धूपदे, आशय, शब्दकळा यांचा वापर करूनही स्वतंत्र गीत कसे निर्माण होते याची उदाहरणे म्हणजे ‘कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती’ मधली काही गीते आहेत.”

शांताबाईंच्या गीतांमध्ये अंतर्भूत सोपा, सहज, नाट्यात्मक व चित्रदर्शित्व हा भाव रसिकापर्यंत पोहचतो याचे भान आहे म्हणूनच अनेक भाषेच्या गीतांच्या चालीवर शांताबाईंनी गीते लिहिली असली तरी त्या गीतांना स्वतःचे एक परिमाण दिलेले आहे.

‘कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती’ या गीतसंग्रहात मोजकी चित्रपटांची गाणी आहेत. ह्यात प्रामुख्याने शांताबाईंच्या गीतरचना आलेल्या आहेत. येथेही निसर्गाशी कवयित्रीचा संवाद, अंतरंगातील प्रसन्नता, विनम्रता प्रत्ययास येते.

गानाशी भरणीचा सहज दुवा जुळविणारा ह्या हिरव्या ‘पाचूच्या धनि रसाचा’ आहे. या वर्षाकृत्याच्या ओल्या सुखद

हवेने कवयित्रीचे मनही त्या सृष्टीसंग गाऊ लागते. ती म्हणते,
 'मनभावण हा श्रावण
 भिजवी तन, भिजवी मन
 देई नवे संजीवन
 युगविरही विकल जीवा!'

-(कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती) पृ. १३

असा हा श्रावण प्रेमविरहाने आर्त प्रेमी युगुलांना नव संजीवन देणारा आहे.

संपूर्ण सृष्टीला वसंताचे आगमन ज्ञात झाले आहे. कोकीळासुद्धा पंचम सूर लावून गात आहे. तसेच 'चैत्र आला चैत्र', 'गगना गंध आला', 'मनरंगाचे आभाळ निळे' यासारख्या गीतांनी निसर्गातील प्रतिमांनी भरभरून आल्या आहेत. कवयित्री पृथ्वी, आभाळ, इंद्रधनु, वर्षा, ऋतू यातून कधी प्रणयाचे, प्रेमाचे, सृष्टीचे रंग आपल्या शब्दप्रतिमांद्वारे चित्रित करित असते. धरणी ही प्रेयसी व आभाळ हा प्रियकर असून पावसाची साद येताच दिशा धुंद होतात व मेघाच्या मंद गतीने 'मुके भाव हृदयामधले शब्दरूप होती' व प्रेमाचा वर्षाव होताच धरणी तृप्त होते या तृप्ततेने हिरवी कुरणे अंकुरली.

'तू नसता मजसंगे' हे गीत एकाकी मनांची वेदनाच व्यक्त करते. 'ओझरते स्पर्शभास', 'सुगंधी श्वास', 'मादक पुष्पराग', 'नवखी धुंदी', 'चंदनाची झुळक' या शब्द कळने विरह अधिक परिणामकारक ठरला आहे. 'विरहाची दीर्घ युगे मीलने क्षणाची!' असाच अनुभव एकटेपणात कवयित्रीला येतो. 'मावळला चंद्र', 'रे सांग घना', 'खुल्या श्रावणा', 'रिमझिम बरसत', इत्यादी गीतांतून प्रियकर दूर असल्याच्या खुणा दिसतात, तसेच एकाकीपणा, विफलता प्रतीत होते. तसेच ईश्वरभक्तीचा सूरही कवयित्रीने आळवला आहे. गणेशवंदना; 'गणेशा ये आम्हा उद्धरू', 'जय शारदे वागीश्वरी' इ. कवितांतून आनंद व ईश्वरनिष्ठा नितांत सुंदर ओळीत कवयित्री रेखाटतात. 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती' या गीतसंग्रहात भावगीते, प्रेमगीते, ऋतुगीते, लोकगीते, बालगीते, गझल, लावण्या अशी अनेक प्रकारची गीते शांताबाईंनी लिहिली आहे.

शांताबाईंची ही अजरामर गीते त्यांच्या शब्दांच्या प्रेमाने अधिक स्मरणात राहतात १९५० पासून 'राम राम पाव्हणं' या चित्रपटापासून गीतलेखनास सुरुवात करणा-या शांताबाई १९९५ पर्यंत अव्याहतपणे गीतलेखन करित राहिल्या. 'चित्रगीते' च्या प्रस्तावनेत शांता शेळके म्हणतात, "कोणत्याही गीताच्या यशावर एकट्या गीतकाराचा हक्क नसतो. ती एक सामूहिक निर्मिती असते. आणि संगीतकार, वादक, गायक, गायिका इतकेच नव्हे तर, पडद्यावरून गीतांचा आशय प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचवणारे अभिनयसंपन्न कलाकार यांचादेखील गाण्याच्या यशात सहभाग असतो."'

(४८)

'जीवनगाणे', 'दिसते मजला सुखचित्र नये', 'जा लाडके सुखाने', 'माजे रानी, माजे मोगा', 'माजो लयतय हाया होळा', 'गीत घेऊन आले' इ. गीतांनी मराठी चित्रपट गीताला यशाचा नवा उच्चांक गाठून दिला.

जीवनाचे तत्त्वज्ञान शांताबाई किती सहजपणे लिहून ज्ञातात.

'जीवनगाणे गातच रहाये.

झाले गेले विसरून जावे

पुढे पुढे चालावे

जीवनगाणे गातच रहाये' (चित्रगीते) पृ. १४१

असे जीवनगाणे मनातील कटुता नाहिशे करून प्रसन्नता निर्माण करते. संसाराचे सुखचित्र रेखाटणारी नववधू, मुलीची पाठवणी करतांना वडिलांना होणा-या दुःखाचे, मनाच्या अवस्थेचे वर्णन, 'जा लाडके सुखाने' या गीतातून व्यक्त करतात.

'दाटून कंठ येतो

ओठात येई गाणे

जा आपुल्या घरी तू

जा, लाडके सुखाने' (चित्रगीत) पृ. १४३

या गीतानेच मन भरून येते. श्री वसंतराव देशपांडे यांच्या गंभीर व आर्त स्वरांनी या गीतांतील मायेच्या, जिव्हाळ्याच्या अभिव्यक्तीला नवे परिमाण लाभले.

जीवनाच्या प्रत्येक क्षणांचा नाजूक, अलगद सांभाळून सांगून जपून ठेवलेला कोपरा कवयित्री अगदी सहजपणे सांगून जाते. जसे सूर्याच्या एका लहान कवडस्याने सृष्टीचा एक लहानसा भाग उजळून निघावा तसे.

शांता शेळके यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्व त्यांच्या प्रत्येक साहित्यकृतीतून प्रतिबिंबित होत जाते. त्यांच्या भावगीतांनी अनेक पिढ्यांना मंत्रमुग्ध तर केलेच पण संस्कारीतही केले आहे. आणि सहज शब्द निघेल.

'असेन मी नसेन मी

तर असेल गीत हे

फुलाफुलात येथल्या

उद्या हसेल गीत हे' - (तोच चंद्रमा) पृ. ११९

संदर्भग्रंथ :

- १) भ. श्री. पंडित, 'तांबे आणि त्यांचे गीतिकाव्य', व्हिनस प्रकाशन, पुणे ३०, पहिली आवृत्ती, ऑगस्ट १९७२ पृ. ६२.
- २) सुधीर रसाळ, 'कविता आणि प्रतिमा', मीज प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, जून १९८२, पृ. ४४८.

पुरवणी अंक ७ - डिसेंबर २०११

- ३) शांता शेळके, 'धूळपाटी', सुरेश एजन्सी, पुणे ०२, नवीन संस्कारीत आवृत्ती, जाने. १९९६, पृ. १४८.
- ४) शांता शेळके, 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती', सुरेश एजन्सी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट १९८६ पृ. (प्रस्तावणेमधून) पृ. क्र. दिलेला नाही.
- ५) शांता शेळके, तत्रैव पृ. १. प्रस्तावनेमधून
- ६) शांता शेळके, 'चित्रगीते', (चित्रपट गीतलेखन: एक प्रवास), प्रस्तावना, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे ०४, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट १९९५, पृ. १८.

अभ्यासग्रंथ :

- १) शांता शेळके, 'तोच चंद्रमा', अभिजित प्रकाशन, मुंबई २८, प्रथमावृत्ती, सप्टें. १९७३.
- २) शांता ज. शेळके, 'कळ्यांचे दिवस फुलांच्या राती', सुरेश एजन्सी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट १९८६.
- ३) शांता ज. शेळके, 'चित्रगीते', (चित्रपट गीतलेखन: एक प्रवास) प्रस्तावना, उत्कर्ष प्रकाशन, पुणे ०४, प्रथमावृत्ती, १५ ऑगस्ट १९९५.

